

Ülke Raporları

İRAN'DA İSLAMÎ BANKACILIK VE FİNANSIN GEÇMİŞİNE BİR BAKIŞ

Zahra Afshari

İRAN'DA İSLAMİ BANKACILIK VE FİNANSIN GEÇMİŞİNE BİR BAKIŞ

Zahra Afshari

ÖZET

Elinizdeki çalışmada, mevcut kaynakları inceleyerek İran'da İslami bankacılığın evrimini ve işleyişini izlemeye çalıştık. Bu amaçla, 1983'te Faizsiz Bankacılık Anlaşması'nın kabulünden sonra İran'da bankacılık sektörünün İslamileştirilmesinin farklı dönemleri incelenmiştir. Ayrıca bu anlaşma ve onun gerekliliklerini tüm bankacılık sisteminde tam olarak uygulamak için son kırk yılda atılan adımlar değerlendirilmiştir. Şeriat ilke ve kurallarını tüm sektöre yayma ve bankacılık topluluğunun tamamını faizsiz bankacılıkta biraraya getirme hedefi, ticari bankalarla başlayıp ardından İran Merkez Bankası (İMB) tarafından benimsenmiştir. Dolayısıyla bu rapor, faizsiz bankacılık bağlamında İslami bankacılık sisteminin gelişimine ışık tutmaktadır. İran'ın ekonomik kalkınması bağlamında İslami bankacılık sisteminin büyümesini incelemekte ve İran'daki ekonomik kalkınma sürecinde para politikasının rolüne dikkat çekmektedir. Daha açık ifadeyle bu çalışma; İran'da İslami bankaların sunduğu düzenleyici ürünler, devlet desteği ve İslami bankacılık kurumlarının işleyişinin yanısıra İran'da para politikasının işleyişini de eleştirel bir şekilde ele almaktadır.

Anahtar sözcükler: İslami bankacılık, İran, Para Politikası, Faizsiz

JEL Sınıflandırma: E42, E5, G21

Referans: Afshari, Z. (2020). *İran'da İslami Bankacılık ve Finansın Geçmişine Bir Bakış* (Rapor No. 13). İstanbul: İslam İktisadi Araştırma Merkezi (İKAM)

YAZAR HAKKINDA

Zahra Afshari, İranlı bir iktisatçıdır. Doktorasını 1983 yılında ABD Bloomington Indiana Üniversitesi'nde Ekonomi alanında yapmıştır. Alzahra Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Ekonomi Bölümünde profesördür. Para ekonomisi ve ekonomik kalkınma konularında birçok kitap ve makalenin yazarıdır. Şu an lisansüstü öğrencilerine ileri Makroekonomi ve ileri Para Ekonomisi dersleri vermektedir.

Teşekkür

Elinizdeki çalışma Ahsan Shafiq tarafından son kez okunmuş ve düzenlenmiş olup bu araştırmanın sponsorluğunu İKAM üstlenmiştir.

ikam

İSLAM İKTİSADI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Aziz Mahmut Hüdayi Mh. Türbe Kapısı Sk. No:13 Üsküdar İstanbul

ikam.org.tr @bilgi@ikam.org.tr ikamorgtr ikamorgtr

© Tüm hakları saklıdır. İslam İktisadi Araştırma Merkezi'nin yazılı izni olmadan bu eserin hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz. Yazıda belirtilen görüşler yazarına aittir ve İslam İktisadi Araştırma Merkezi'ni bağlamaz.

İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı tarafından 2016 yılında kurulan İslam İktisadi Araştırma Merkezi (İKAM), aslen yeni bir iktisadi anlayışın ve uygulama zemininin oluşumuna katkı yapmayı amaçlamaktadır. İslam iktisadını teorik ve uygulamalı olarak ele alan eğitim, araştırma, yayın ve etkinlikler gerçekleştiren İKAM bu faaliyetlerinin çıktılarıyla araştırmacıları, iş dünyasını ve politika yapıcılarını bilgi birikimi açısından beslemeyi hedeflemektedir. Böylece İslam iktisadı alanının toplumda ve kamuda tanınmasını ve kabul edilmesi için çeşitli düzeylerde çalışmalara evsahipliği yapmaktadır. Bu bağlamda, İKAM Raporları alanda yapılan araştırmaların neticelerinin kamuoyu ile paylaşılması amacıyla başlatılmış bir yayın dizisidir.

Giriş

1979 İslam Devrimi sonrası İran hükümeti konvansiyonel bankacılığı İslami bankacılığa dönüştürmede öncü rol oynadı (CBI, 1980). 1980'lerde bankacılık ve ekonomik sistemlerini tam olarak İslami sisteme dönüştüreceklerini ilan eden üç ülke vardı. Bunlar Pakistan, İran ve Sudan'dı. Bunlardan Pakistan ve Sudan ikili sisteme döndüler. Eğer İran'ın İslami banka ve finans kurumlarını dünyadaki İslami finans kurumları listesinden çıkaracak olsak İslami finans sektörünün büyüklüğü belirgin bir şekilde küçülecektir. Küresel İslami bankacılık sektörünün %40'ını oluşturan İran'ın bankacılık varlıkları, dünyadaki en büyük İslami finans sistemidir (Global Islamic Finance Report, 2017).

Elinizdeki rapor, İran'ın otuz yıldan fazla süredir faizsiz bankacılık tecrübesini incelemekte ve önündeki engel ve vizyonları ortaya koymaktadır. Ayrıca, 1979 İslam Devrimi'nin nasıl konvansiyonel finans sektörü uygulamalarını, yavaş yavaş tüm işlemlerin şeriata uygun yapıldığı bütüncül bir yapıya dönüştürdüğünü incelemektedir. Bu görev, seksen yıldan uzun süredir işleyen yaygın bir bankacılık sisteminde oldukça zorlayıcıydı. Nispeten daha genç ve daha esnek olan ve sınırlı bir ağa yayılan sermaye piyasalarında bu, daha ulaşılabilir bir hedefti. İran'da finans sektörü çoğunlukla banka temellidir. Ülkede bankacılık sektörü dışında birincil piyasa yoluyla özsermaye finansmanının boyutu son derece küçük olup ana pay bankalara aittir. Sistem, piyasa mimarisi ya da derinliği yerine bankacılık kaynaklarına erişimi kolaylaştırmak üzerine inşa edilmiştir.

Elinizdeki rapor, İran'da, 1983 Faizsiz Bankacılık Anlaşması'nın dönüm noktası olarak kabul edildiği bankacılık sisteminin İslamileştirilme sürecini üç aşamada inceler. Bu anlaşma ve onun gerekliliklerini tüm bankacılık sisteminde tam olarak uygulamak için son otuz yılda atılan adımlar açıklanmaktadır. Sektörün tamamında şer'i ilke ve kuralları uygulamak ve tüm bankacılık topluluğunu faizsiz uygulamada birleştirmek, önce ticari bankalarla başlamış, ardından İran Merkez Bankası'nda gerçekleşmiştir. Bu rapor, faizsiz bankacılık bağlamında para politikasının uygulanması ve performansına ışık tutmaktadır.

İslami bankacılığın gelişimi ve performansı İran'ın karşı karşıya olduğu pek çok iç ve dış faktörle birlikte değerlendirilmelidir. Bunlar arasında yabancı varlıkların dondurulması, İran-Irak savaşı, son derece katı ekonomik yaptırımlar ve petrol gelirlerinde sert bir düşüş de yer almaktadır.

Çalışmanın ilerleyen bölümleri şu şekilde sınıflandırılmıştır. İkinci bölümde, İran ekonomisinin devrimden sonra İslamileştirilme sürecine kısaca göz atılacaktır; 1979'dan günümüzdeki ekonomik duruma kadar İslami ekonominin evrimi ele alınacaktır. Üçüncü bölümde İran'da İslami bankacılığın evrimi ele alınmaktadır. İran'da bankacılık sisteminin gelişiminin üç aşaması, yani İran'da modern bankalardan öncesi, modernleşme ve İslamileşme incelenmiştir. Daha sonra bankacılık sisteminin İslamileştirilme süreci üç aşamada, yani yaygın millileştirme, ulus çapında İslamileştirme ve hükümet etkileri başlıkları altında sunulmuştur. Dördüncü bölümde, İran'da finans sisteminin yapısı, bankacılık sistemi ve banka dışı kurumlar bağlamında ele alınmıştır. İslami bankaların karmaşık kurumsal yapılanması yani ağır devlet tahakkümü, hissedar yapısı, gölge bankalar, banka dışı kurumlar ve zayıf iç kontroller de incelenmiştir. Beşinci bölüm, Faizsiz Bankacılık Anlaşması'nın açıklanmasına ve hedefler, kaynak mobilizasyonu, performans ve para politikası bağlamında İran'da İslami bankacılığın evrimine ayrılmıştır. Altıncı bölüm, İslami bankacılığın uygulandığı otuz yılı aşkın sürede İran'da makroekonomik performansı değerlendir-

mektedir. 6.2 ve 6.3. kısımlar sırayla, bankacılık sisteminin istikrarsızlığı ve para politikasının etkisizliğini tartışmaktadır. 6.4. kısımlar ülkede İslami bankacılığın eksiklikleri eleştirel bir şekilde incelenmektedir. Son olarak yedinci bölümde İran'da İslami bankacılığın performansını artırmak ve eksikliklerini gidermek için yapılabilecek bir dizi reform önerisi sunulmaktadır.

İran Ekonomisinin İslamileştirilmesi

Şubat 1979'daki İslam Devrimi'nin ardından teokratik İslam devleti "İslamileştirme" adı altında kapsamlı bir program başlattı. Ekonomik boyutuyla programın hedefi İran'da İslami bir ekonomik sistemin temellerini atmaktı. İslami ekonomik sistemi savunanların yazdıklarından açıkça görüldüğü üzere böyle bir sistemin ilkeleri ile ilgili iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştı.

İlki ana akım, liberal görüş, bazen adlandırıldığı üzere "laissez-faire" yaklaşımdı. Laissez-faire yaklaşım ekonomik meselelerde İslami gelenek ve düşüncenin bir devamını temsil etmekteydi. İslam, ekonomik ve dünyevi konulara olumlu bakan, dolayısıyla ticari faaliyetleri destekleyen, özel mülkiyeti kutsayan ve ekonomik faaliyetlerde bireyin kendi çıkarını gözetme özgürlüğünü vurgulayan bir din olarak görülmektedir. İslam, aynı zamanda kredi akışı ve ticari faaliyetleri kolaylaştırmak için detaylı sözleşme türlerine imkan veren bir din olarak da algılanmaktadır. Liberal İslam, devlet tarafından belli bir düzeyde ekonomik müdahaleye izin vermektedir. Bu müdahale, rekabetçi bir kapitalist yapıdakinden daha büyük olsa da modern bir kapitalist refah devletinkinin ötesinde değildir. Bu grup, yüksek rütbeli muhafazakar din adamları arasında takipçi bulmaktadır (Behdad, 1989; Valibeigi, 1993). İslami ekonomik sisteme ikinci yaklaşım, temel olarak Müslüman ülkelerde kapitalist kalkınma politikalarının başarısızlığına bağlı olarak ortaya çıkan İslam iktisat yasalarının radikal yorumlarından etkilenmiştir. Popülist yaklaşımın destekçilerinin anti kapitalist ve anti emperyalist siyasi felsefeleri, İslami öğretilerin popülist yorumunu ekonomide kamu mülkiyeti ve kamu sektörünün rolünü savunacak kadar etkilemiştir. Esasında bu görüşün savunucuları bireysel haklar alanını kamu yararı alanına göre ikincil görmektedirler. Devletin ekonomik bir aktör olarak öncü rol aldığı bir İslam toplumu tasavvur etmektedirler. Bu görüşe göre, kamu mülkiyeti temel mülkiyet şeklidir ve devlet ekonomik faaliyetlerde doğrudan ve baskın rol oynar. Milli ürünlerin önemli bir kısmı devlet sektörü altında üretilir ve özel sektör temel olarak kamu ve kooperatif sektörlerin altındaki faaliyetlerde yer alır (Behdad, 1989; Valibeigi, 1993).

İslamileşme hamlesinin başlamasıyla birlikte, popülist ve liberal yaklaşımların savunucuları arasında ciddi bir anlaşmazlık ortaya çıktı. 1979-80 siyasi olarak popülistlerin baskın olduğu bir dönemdi. 1981-88 dönemi İslam iktisat ilkelerinin radikal ve liberal savunucuları arasındaki yoğun ideolojik kavgalarla doludur. 1987 ortası itibarıyla bu doktrinel çatışma, öyle bir boyuta ulaştı ki yasama süreci ve uzun vadeli ekonomik politika yapımı ciddi biçimde sekteye uğradı. Liberal ve radikal Müslüman fundamentalistlerin İslami bir ekonomide devletin ekonomik rolü ve özel mülkiyetin sınırları konusundaki farklı görüşleri, devrim sonrası İran'da tutarlı ekonomi politikalarının yapılmasını ikinci plana attı. Bu çatışmalar, özellikle toprak reformu ve dış ticaret ile İslami bankacılık alanlarında belirdi (Behdad, 1989; Valibeigi, 1993).

Toprak Reformu Programı: İslam'a göre işlenmemiş tarım arazisi ve tüm doğal kaynaklar kamuya aittir. Sonuç olarak, 16 Eylül 1979'da devrim konseyi aşağıdaki arazileri yeniden dağıtımına açan bir toprak dağılım programı çıkardı:

1. Devrimden sonra kamu arazisi yapılan hacizli ya da sahihsiz araziler.
2. Özel ya da kamu kuruluşlarının mülkiyetindeki kamu arazileri.
3. İşlenmemiş topraklar.
4. İşlenmiş toprakla çevrili dağınık ağaçlı araziler ve otlaklar (Razzaghi, 1988, s. 345).

Bu oldukça muhafazakar toprak reformu, Nisan 1980'de siyasi koşullar nedeniyle radikal toprak reform programı ile değiştirildi. Bu program, kurucusunun ardından "Reza Esfahani'nin Toprak reformu" olarak bilinmektedir. Yeni yasa, geniş toprak dağılımını mümkün kıldı. Küçük ölçekli çiftçiler için toprak mülkiyeti, köylü bir ailenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek alanın üç katı ile sınırlandırıldı. Başka bir geliri olmayan ve uzakta yaşayan toprak sahipleri bu miktarın iki katına sahip olabilecekti. Yasa aynı zamanda mekanize çiftliklerin el değmeden kalmasını ve kooperatif çiftliklere aktarılmasını sağladı. "Esfahani'nin toprak reformu" yasasının uygulanmaya konulmasının ardından yedi üyelik komite, köylüler arasında toprak dağıtmaya başladı. 12 Kasım 1980'de liberal büyük ayetullahların 'mülkiyetin reddi ve halkın mülkiyet haklarının ihlalinin İslami ilkelere uymadığı' şeklindeki artan eleştirileri ve toprak sahiplerinin itirazları sonucunda dini lider, yasanın bu maddelerinin askıya alınmasını emretti. Tarım arazisi reform yasasının son şekli, 1 Aralık 1982'de İslam Meclisi tarafından onaylandı. Aynı şekilde bu muhafazakar yasa da Ocak 1983'te Koruma Konseyi tarafından reddedildi. O günden bu yana toprak reformu yasası rafa kaldırılmış ve büyük ölçekli toprak sahipleri ve din adamlarının arazi işletmelerini destekleyen devrim öncesi toprak mülkiyeti modeli hakim olmuştur.

Vakıf Malları: Vakıf, özel malların kamu kullanımına aktarımını kurumsallaştıran İslami yollardan biridir (Cizakca, 2000). İslam sonrası dönemde vakıf faaliyetlerinin boyutu okul, kütüphane ve eğitim finansmanı gibi sosyal koruma amaçlarının çok ötesine geçmiştir (Kabese, 1975). Yaklaşık yüz yıl önce İran meclisi tarafından ilk vakıf yasası çıkarılmıştır. O zamandan beri bu yasa ülkenin toplumsal ve ekonomik koşullarına göre birkaç defa değiştirilmiştir. Monarşi rejimi sırasında tarımsal arazi yasası çıkarılıp uygulandığında ne yazık ki bağış yapılan bazı araziler satıldı ve sonuç olarak bağış mallarının korunması ve güvenliğiyle ilgili kamu güveni sarsıldı (Auqaf, 2002). İslam devrimi sonrası Ayetullah Humeyni daha önce özelleştirilen tüm vakıf mallarının eski statülerine döndürülmesi konusunda bir fetva çıkardı. Netice itibarıyla vakfedilen gayrı menkullerin yenilenmesi için ilk tasarı, yeni İslam devletinin kuruluşunun ilk yılı olan 1979'da Devrim Konseyi tarafından onaylandı. Yeni yasa sadece vakıf mallarının mülkiyet haklarını değil aynı zamanda bunları yönetecek ve denetleyecek organizasyon türlerini de belirlemekteydi. Vakıf gelir getiren malları en etkili şekilde tutmakla ve gelirleri bağış sahibinin belirttiği alanlara aktarmakla yükümlüdür. Vakıf mallarının ürettiği gelir, eğer harcama kategorileri tapuda belirtilmediyse ya da mal genel kamu yararı içinse İslami öğretilerin araştırılması, yayılması ve yayınlanması için kullanılacaktır. Tapuda belirtilen ya da Evkaf ve Hayır Kurumu (EHK) tarafından belirlenen vekilin ücreti tapuya göre ödenecektir. Eğer bakiye yetersiz ise farkı Evkaf ve Hayır Kurumu ödeyecektir. Otuz üçüncü madde vekil ve denetçinin ücretini belirler. Eğer tapuda belirlenmemişse ücretler sırasıyla vakıf malının net gelirinin %10'u ve %5'i şeklinde olacaktır. Bu rakamlar yeterli değilse ya da fazlaysa EHK denetçisinin onayıyla değiştirilecektir.

Prosedür Kodlarının 24. ve 25. maddeleri vakıfların gelir ve harcamalarını gösteren bir bilanço hazırlamalıdır. Fonlar vekilinkinden farklı bir banka hesabında tutulmalıdır. EHK denetçileri hesabı her yıl teftiş etmelidir. Yirmi altıncı madde, ana sermayenin yönetiminin gelirler her beş yılda önemli ölçüde artacak şekilde olmasını vekile yüklemektedir.

İran'da kamu, özerk ve özel olmak üzere üç ana tür vakıf organizasyonu vardır. Bunların nasıl işletildiklerini ve verimsiz malları iyileştirmek ve gelir getiren mallar geliştirmek için hangi politika ve girişimlerde bulunduklarını görmek için her organizasyonun idari yapısı incelenmektedir. İlk kamu organizasyonu, kaybolan ya da vekili olmayan tüm vakıf mallarına sahip çıkan EHK'dır. EHK tarafından yönetilen vakıf mallarının yarısı "faydaya yönelik" diğer yarısı da "kullanıma yönelik" vakıflar, yani cami ve dini mekanlardır. Vakıfların çoğu aile vakıflarıdır. Vakıf mallarının onda biri bağımsız vekiller tarafından idare edilmekte olup bunlar EHK tarafından denetlenmektedir. Geri kalanı (%89) EHK tarafından idare edilmektedir. Ancak küçük bir kısmı ortak yönetim altındadır. Özel sektörün vakıf mallarının yönetimindeki ufak payı, özel vekaletin sürdürülebilir olmadığını gösteren önemli bir meseledir. İlginç bir şekilde vakıfların %99'u yerli vatandaşlara ayrılmış olup çok azı tüm halka aittir. İkinci vakıf idaresi Peygamber'in soyundan gelenlerin türbelerine ayrılmıştır. Yeni yasanın ilk maddesi, Peygamber soyundan gelenlere ait vakıf mallarının, bağışçı belirtmedikçe ve bir vekil atamadıkça EHK denetiminden muaf olduğunu ve lider himayesi altında olduğunu belirtmektedir. Bu vakıf mallarına örnek olarak İmam Rıza'nın Meşhed'deki mübarek türbesi ve Hazreti Fatıma Masume'nin Kum'daki türbeleri gibi ortak vakıflar sayılabilir. Camiler, ilahiyat fakülteleri ve sığınma evleri bu yasanın kapsamı dışındadır.

Astan Quds Razavi (AQR) İran'da özerk hayır kurumlarından biridir. İçinde İmam Rıza Türbesi ve çeşitli eğitsel, kültürel, tıbbi ve ekonomik kurumların olduğu bir yapıdır. AQR'nin ana kaynakları, İran İslam Devrimi öncesinde özel çıkara hizmet eden ve yeterince faydalanılmayan vakıf mallarıdır. Devrim sonrasında vekil değişimi, hacizli malları geri alma ve ticari ve tarımsal vakıf mallarının veriminin sağlanması çabalarıyla birlikte, malların hem geliri hem de değeri önemli ölçüde artmıştır. Malların değerinin 15 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Sonuç olarak AQR "önemsiz bir iştiغال alanı"ndan 19.000 kişiyi istihdam eden ve üniversite, hastane, ticari ve tarımsal işletme, otomobil fabrikaları, finans birimleri ve daha pek çok girişimi yöneten bir holdinge dönüşmüştür (Astan Quds, 2013). Yüksek öğrenim, sanat, araştırma, danışmanlık, yayıncılık ve kütüphane hizmetlerinde aktif on üç kültürel, akademik ve araştırma kurumu vardır.

Hazrat Masoumeh (AS) Vakıfları: Vakıf malları kültürel, tarımsal ve ticari gayrı menkulleri içermektedir. Bu şirket tarafından işletilen ve yönetilen toplam tarım alanı 3000 hektardır (Astan Quds, 2013). Ticari birimler ve konutlar, ön ödemeli ya da ödemesiz kiraya verilmiştir. İran Fars Bölgesi'nin 2011 yıllık istatistiklerine göre, Şiraz'da, 49'u Peygamber torunlarına ait olmak üzere Peygamber soyunun vakıf mallarından oluşan 160 dini kurum vardır. Şu anda içinde 765 çiftliğin ve beş devlet organizasyonunun yer aldığı 33 köy vakıf malıdır (Fars Province, 2011). Vakıf mallarından elde edilen gelir Kur'an-ı Kerim öğretimine, dini eğitime, halka açık derslere ve Ramazan ve Muharrem ayları ile Peygamber ve ailesinin doğum ve vefat yıldönümü vesilesiyle yapılan törenlere ayrılmaktadır. Bu günlerde yiyecek dağıtımı ve türbelerin bakımı da diğer harcama kalemleridir.

Üçüncü idare türü, özel vekillere ya da kamu-özel ortak sorumlularına aittir. Bu türe iki bariz örnek Namazi Hastane Vakfı ve Afshar Kültür Vakfı'dır. Her ikisi de mal varlıklarını artırılmış su boruları ve tıbbi hizmet sağlama ve kültürel çalışmalara bağışlamış ilim adamları tarafından kurulmuştur. Her iki vakfın vekilleri, şahıslar ve kamu otoritelerinden oluşmaktadır. Her iki vakfın sürdürülebilir ve sağlam hizmetleri hem vekil hem de denetçiler sayesinde (Sadr ve Sourı, 2010)

Tekafül (İslami sigorta): Tekafül, dağılım ve yaygınlaştırmaya dayalı kooperatif bir sigorta türüdür. Teorik olarak üyelerin ortak havuza belli tutarda para koyduğu kooperatif ya da karşılıklı sigorta olar-

ak görülmektedir. İran, toplam küresel tekaful primlerinin %44'üne sahiptir (Dubai İslami Bankacılık ve Finans Merkezi'ne [DBFM] göre). İran diğer İslam ülkeleriyle yatırım ve işbirliği yoluyla iç ve dış sorunlarını aşabilse bu oran daha da artabilir. 2001-2011 dönemlerinde İran'da yıllık büyüme %29.9'dur (DBFM). Bunun sebebi, İran'ın tamamen İslamileştirilmiş bir finans sistemine sahip olması, dolayısıyla yerli sigorta sektörü için şeriatla uygunluğu yasal bir gereklilik haline getirerek tekafulün geliştiği bir alan sağlaması olabilir. Karşılaştırmalı kaynaklar, pazar büyüklüğüne rağmen genellikle İran'ı verilerine dahil etmez. Sünni İslam'a dayalı ekonomilerin de dayandığı temel karşılıklılık değerlerindeki benzerliklere rağmen bu durum söz konusudur. İran'ın tekaful modeli ve bunun diğer İslami ekonomilerden farkı son derece az ve sınırlıdır. Bu konu, diğer sektörlerdeki İranlı şirketler için tekrar etmekte olup diğer tekaful endüstrileriyle karşılaştırmaları karmaşıktırabilir. İran'ın Şii İslam'a dayalı yasal sistemi İran tekafulünü diğer tekaful modellerinden belirgin biçimde farklılaştırmaktadır. Diğer İslami ekonomilerin aksine İran'da sigorta yaptırımların bir şeriat kuruluna ihtiyaç duymadığına ve geleneksel tekaful operatörleri gibi işlemediğine dikkat çekmek gerekir. Bunun sebebi, İran hükümetinin konvansiyonel sigortadan "katı" bir ayırım yapmamasıdır. İran bağlamında tekafulün anlamı biraz muğlaktır, zira İran üzerine yapılan mevcut kısıtlı araştırmalar bunlar arasında açık bir ayırım yapmamaktadır. Bunun sebebi belki de İran finans sisteminin tamamen Şii İslam'a dayalı olması, yani sigorta sektörünün baskın biçimde Sünni İslam'a dayalı ekonomilerde yaygın olarak görülen ikili sistemin parçası olmak yerine şeriat mevzuatı altında gruplandırılmasıdır. Sonuç olarak tekaful pencerelerini yaygın olarak kullanan sektördeki İranlı sigortacılar konvansiyonel bir operasyonel yapıya sahiptir. Bilinen o ki, kurum içi şeriat kurullarına gerek olmadığı için diğer İslami ekonomilerin aksine İran'da tekaful ve sigortacılar ayrı tutulmamaktadır. Sağlık, üçüncü şahıs motorlu taşıt sigortası ve sosyal sigorta İran'da zorunludur ve İran'ın Kuruluş Yasası sigortacılar yaşam ve yaşam dışı işlerin kısmen İran merkezi sigortasına, yani sigorta düzenleyici otorite ve resmi reasüransına devredilmesini şart koşar. 305 tekaful operatörü ve penceresi arasından 107 tanesi genel sigorta, 57 tanesi aile tekafulü için lisans almışken 25'i mükerrer tekaful operatörüdür. Ciddi ekonomik kısıtlamalara rağmen İran'daki tekaful sektörünün pazarda öncü olduğu düşünüldüğünde yaptırımların kalkmasından sektör çok fazla etkilenenecektir. İran Merkezi Sigortası İran'daki sigorta sektörünü düzenlemekten sorumludur. Sektörde baskın 27 sigorta şirketi olup bunlardan 26'sı ticari sigortada aktiftir. Başta gelen aktör İran Sigorta Şirketi, sonrasında Asia Sigorta Şirketi, Alborz Sigorta Şirketi ve Dana Sigorta Şirketi'dir. Bunlar dışında 22 özel sigorta şirketi aracılar ya da acentalar aracılığıyla hizmet vermektedir. Öte yandan İhracat ve Yatırım Sigortası dış ticaretle ilgilenmektedir.

Dış Ticaretin Millileştirilmesi: Rehine krizi, savaşın patlak vermesi ve döviz gelirlerindeki akut krizler enflasyon baskılarının artmasına yol açmış dolayısıyla da radikallerin dış ticaretin tamamen millileştirilmesi için baskı yapmalarına mazeret oluşturmıştır. İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 44. bölümü hükümetin "dış ticaret" yapmasını gerekli kılar. Anayasa'nın bu bölümünün uygulanmasına yönelik ilk adım 10 Mayıs 1980'de atılmış olup buna göre ticaret birimi tarafından temel ithalat mallarının ithalatı ve dağıtımı için dokuz merkez kurulmuştur (Behdad, 1989).

Liberaller ve radikaller arasında on yıl süren tartışma ve çatışmaların ve ekonomi politikası için uzun vadeli hedefler koyamamanın ardından 1982'de geliştirilen bir planın son hali nihayet Ocak 1990'da İslam Meclisi tarafından onaylandı. 1982 planının baştaki geniş hedefleri Rafsancani'nin planında yeniden ifade edilse de planın odak noktası tarımsal kalkınma yerine artan sanayi üretimi yoluyla ekonomik büyümeye kaydı. Bu planda, devlet girişimlerine daha fazla özerklik verildi, dış ticaretle il-

gili daha liberal bir yaklaşım benimsendi, özel yatırımın önemi vurgulandı ve belki de en önemlisi ilk kez dış ticaret için karşılık ayrıldı (beş yılda 27 milyar dolar). Denilebilir ki, bu son mesele radikaller ve Başbakan Rafsancani'nin liderliğindeki liberaller arasındaki çatışmada en güncel konu olmuştur. Başbakan Rafsancani liderliğindeki pragmatik hükümetin bu tür politik manevrası, başarısının da temel sebeplerinden biri olmuştur. Aynı zamanda bu tür pragmatik çözümler şüphesiz İran'ın İslami ekonomik sisteminin dayanması gereken baştaki temel ilkeleri gözardı etmektedir. Bu raporda biz temelde İslami bankacılık ve finansa yoğunlaşacağız, çünkü İslami ekonomik öğretilerin ekonomiye uyarlanma çabaları İslam dünyası için yeni değildir.

İran'da İslami Bankacılığın Evrimi

İran'da modern bankaların kurulmasından önce işlemler, tanınmış tüccarlar tarafından geleneksel biçimde yapılmaktaydı. Buna ilaveten bir takım para satıcıları çoğunlukla yıllık %24-36 oranla borç vermekteydi. Hakamaneîş Hanedanlığı'nın gelişinden önce, bankacılık operasyonları dini mekanlar ve prensler tarafından yapılmıyordu. Pers ve Sasani dönemlerinde ülkedeki ticarete hem İran'a ait hem de yabancı metal paralar kullanılıyordu. Ancak İran'da İslam'ın doğuşu ile birlikte para değişimi ve ticarete kağıt ve metal para kullanımı faizin yasak olması nedeniyle durakladı (Issawi, 1972, s. 42-48).

İran'da modern bankacılık 1920'lerin sonunda yabancı bankalarla başladı. İngilizlere ait New Oriental Bank İran'da operasyonlara başlayan ilk modern bankaydı. Kısa bir süre sonra Bank Shahshahi (Imperial Bank) onun yerini aldı ve ülkede altmış yıldan fazla büyük bir finans kurumu olarak kaldı (Curzon, 1892, s. 474). 1856'da bir Rus vatandaşı 75 yıl süreyle Bank Esteqrazi'yi kurdu. Banka 1933'e kadar Bank İran adı altında faaliyetlerine devam etti ve 1933'te Agriculture Bank ile birleşti. İran'ın geleneksel bankacı-tüccarlarının yerini alan yabancı bankalar kentsel özel sektörün gelişmesine sınır koyuyor gibiydi. Başta finansal yeniliklere katkı sağlasalar da yerli ekonomik kalkınma getiremediler.

1925'te askeri personelin finans işlerini yönetmek ve emeklilik fonu kurmak amacıyla Bank Pahlavi adı altında İran sermayesiyle ilk banka (Bank Sepah) kuruldu. Nisan 1927'de İran parlamentosu tarafından İran'ın Bank Melli'sinin (ulusal bankası) kurulması onaylandı. Para ve kredi miktarını kontrol etmek, ulusal para biriminin değerini korumak, para politikası uygulamak ve bankacılık sistemini denetlemek üzere 1928'de İran Merkez Bankası kuruldu (Idem, 1982).

Devlete ait bankaların kurulmasıyla birlikte bankacılık sistemi kalkınma harcamaları için artan bir fon kaynağı sağlamış oldu. Ancak 1950'lerde özel yerel ve ortak teşebbüs bankaların kurulmasıyla bankacılık sektörü artan özel tasarrufları çekmeye yardımcı olarak, hem özel sektör hem kamu sektörü için gereken finansal sermayeyi sağladı. Ayrıca özel girişimcilere sunulan sermaye kira bedeli ve faiz oranları reel anlamda düşük tutuldu. Bir yandan kolay ve düşük maliyetle borç alabilme diğer yandan artan milli gelir, İran'da özel sektörü teşvik etti.

1960 ve 1970'lerde hükümet özel sermaye oluşumunu genişletmek için bankacılık sistemini giderek daha fazla kullandı. Bankacılık sistemi petrol geliri ile beslenmekte ve ekonomik büyümeyi hızlandırmada hayati rol üstlenmekteydi. Dönüşüm ve finansal genişleme hızı bilhassa 1973'ten sonra çok arttı. Bu genişlemeler çoğunlukla istikrarsız petrol gelirlerine dayanmaktaydı (CBI, 1978).

Devrim doksan yıllık Batı merkezli bankacılık genişlemesine son verdi. Haziran 1979'da tüm bankalar ve bir takım diğer finansal ve endüstriyel kuruluşlar millileştirildi ve bankacılık kanunları İslami bankacılık yasasının onaylanmasıyla değişti.

İran'da İslami bankacılık kısmen devrim öncesi petrole bağlı ekonomik yapıya kısmen de zorlu siyasi kalkınmaya dayalıdır. İran ekonomisi büyük oranda petrol gelirlerine bağlıdır. Endüstriyel sektör etkinlik ve rekabet avantajına önem vermemektedir ve 1960'dan sonraki zayıf tarımsal performansa göre yapılanmıştır. Devrimden sonra İran yabancı varlıkların dondurulması, ekonomik yaptırımlar, İran-İrak savaşı ve petrol gelirlerinde ani düşüş gibi iç ve dış şoklarla karşı karşıya kaldı. İran, devrimin ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için bankacılık sistemini kullandı. Bu sürecin üç farklı aşaması bulunmaktadır.

İlk aşamada (1979-82), miras alınan sistemin zayıflığını yenmek için İran hükümeti bankacılık sistemini millileştirdi ve aynı çatı altında topladı (Banks Nationalization Act, 1979). 37 bankadan 6'sı ticari banka idi (Refah, Melli, Saderat, Tejarat, Mellat, ve Sepah) ve 3'ü de tarım, konut ve sanayi ve madencilikte uzmanlaşmıştı (Law for the Administration of Banks, 1979). Fakat bu aşamada iç ve dış gelişmeler politikacıların bankacılık sisteminin İslamileştirilmesi için uygun bir plan yapmalarına izin vermiyordu (CBI, 1984).

İkinci aşama 1982'de başlayıp 1986'da sona erdi. Faizin bankacılık sisteminden kaldırılmasına yönelik halkın talebi; akademisyen, uzman ve fıkıh alimlerinin biraraya gelerek faizsiz bankacılıkla ilgili bir kanun taslağı hazırlamasını sağladı. Bu ortamda 1983'te İslam Parlamentosu tarafından faizsiz bankacılık yasası geçirildi ve 20 Mart 1984'te yürürlüğe girdi (Hassani, 2010). Bu yasa bankaların mevduatlarını yasanın çıkış tarihinden itibaren bir yıl içinde, tüm operasyonlarını ise üç yıl içinde şeriata uygun hale getirmelerini gerektiriyordu. Ayrıca yasa bankaların aktif ve pasif edinmesinin temelini oluşturacak işlem türlerini de belirlemekteydi (İqbal ve Mirakhor, 1987). Yasada aktif ve pasiflere uygulanabilecek 14 operasyon türü tanımlanmıştı (CBI, 1983). Bankaların bir yıl süreliğine reel varlıklarla desteklenmiş borç araçları satın almasına izin verilmekteydi. Merkez Bankası çoğu Batılı merkez bankasına benzer şekilde yarı bağımsız bir ekonomik kurum olarak görülmekte ve bankacılık sisteminin işleyişiyle ilgili geniş kontroller yapmaktaydı (Khan ve Mirakhor, 1990). İran'da tüm bankalar ve kredi kurumları İslami kuralları benimsedi ve bunlardan şeriata uygun işlem yapmaları beklendi.

1986'da başlayan üçüncü aşamada bankacılık sistemi hızla hükümetin geri kalanı ile bütünleşti. Dolayısıyla bankacılık sistemi sadece hükümetin mali borçlarını finanse edecek ana kaynak olarak görülmeyip aynı zamanda ekonomide tüketim, yatırım ve üretim davranışlarını düzenleyen ve ekonomiyi ve gelir dağılımını yeniden yapılandıran etkili bir araç olarak da görülmektedir. Son olarak merkezi hükümetin fonları dağıtması ve ekonomiyi yeniden yapılandırması için oldukça aktivist bir kural tanımlandı. Böylelikle hükümetin ekonomideki müdahaleci tutumu meşrulaştırılmış oldu (Khan ve Mirakhor, 1990).

İran'da Bankacılık Sisteminin Yapısı

İran'ın bankacılık sisteminin eksiklerinin ve finansal istikrarsızlığın kökenlerini anlamak için kendine has kurumsal yapısını bilmek gerekir. İran'ın bankacılık sistemi; ağır devlet hakimiyeti altında, farklı kamu ve yarı kamu kuruluşları, gölge bankalar ve şirketlerle içiçe geçmiş hissedar yapısıyla karmaşık

bir sektördür. Ayrıca denetleyici düzenlemeler ve uygulamalar açısından da kayda değer eksikleri vardır.

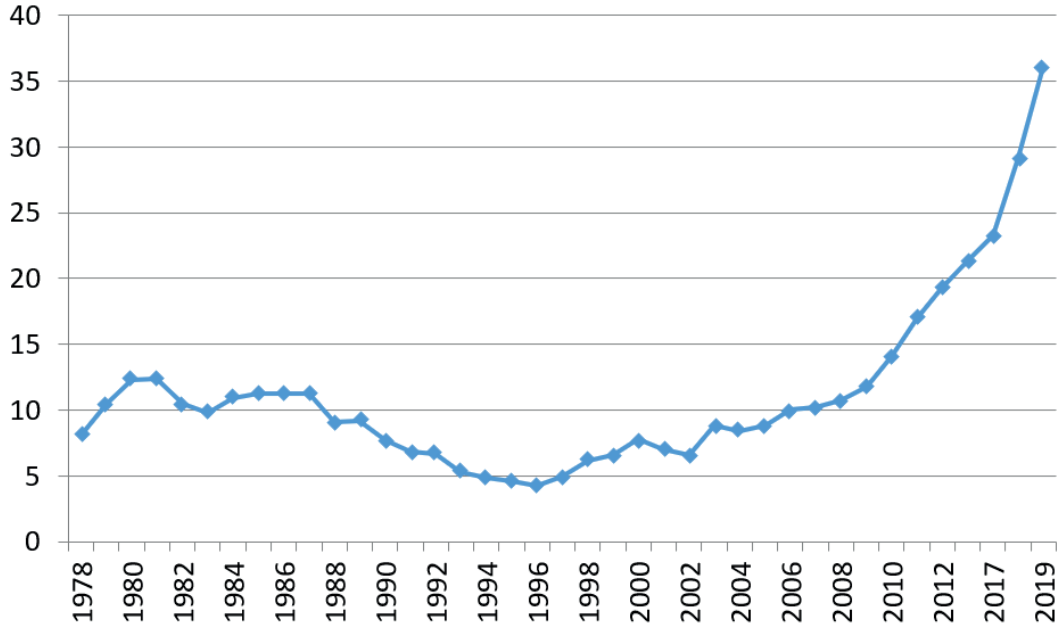
Hükümet dışı bankaların kurulması yasası, ekonomiyi reforme etmek ve yeniden yapılandırmak için devrimden yaklaşık yirmi yıl sonra kabul edilmiştir. Bankacılık sisteminin kısmi özelleştirilmesi belirgin finansal derinleşmeye yol açmıştır (IMF, 2011a). Yeni özel bankalar kurulmuş ve bazı kamu bankaları özelleştirilmiştir. Anayasanın 44. maddesi uyarınca 4'ü hariç tüm kamu bankaları özelleştirilmiş ve hissedar yapıları, yönetimleri ve idari durumları dönüştürülmüştür. Özel bankalar aynı zamanda elektronik araçların kullanımı sayesinde fonların dolaşımında önemli bir rol oynamıştır. Kamu bankaları da aynı yönde ilerlemek durumunda kalmıştır.

İran'ın finans sistemi, özelleştirme ile büyük bir dönüşüme uğramıştır. İran bankacılık sisteminin yaklaşık %85'ini oluşturan ticari bankalar, özel bankalar ve uzman bankalar yahut da karz-ı hasen bankaları dahil olmak üzere devlete ait bankalar daha önceleri bankacılık sistemine hakimdi. Fakat 2008-09'da büyük kamu ticari bankalarının özelleştirilmesinin ardından özel banka varlıkları sistemde en büyük paya sahip oldu. Özel bankacılığı teşvik etme çabalarına rağmen, devlete ait ya da uzman bankalar bankacılık sektörü varlıklarının yaklaşık %35'ini elinde tutmaktadır. Fakat bu oran, şayet aktifleri etkin bir şekilde hükümet kontrolünde olan özelleşmiş bankalar da dahil edilirse yaklaşık %70'dir. Özel bankaların aktifleri 2007'de %13 iken bunlara lisans verilmesine bağlı olarak 2016'da %65'e çıkmıştır. 2016'da ticari bankalar, uzman bankalar ve özel bankalar ile kredi dışı kurumların varlıkları sırasıyla 3554.8, 4243.9, ve 14,341.3'tür (trilyon riyal). 2016 yılında Tahran Borsası'nda 20 banka işlem görmekteydi.

Günümüzde İran'da dört banka kategorisi vardır: ticari kamu, uzman kamu, özelleşmiş ve özel. Buna ilaveten kamu kuruluşlarına, silahlı kuvvetlere ve hayır kurumlarına bağlı çok sayıda lisanssız (ve denetlenmeyen) finans kurumu arasında 2489 kredi kooperatifi ve 3525 hayır fonu yer almaktadır (IPRC, 2018). Bunlar, şimdilerde pek çoğu aktif olmayan ya da kapanmaya yüz tutmuş denetime tabi bankaların sunduğundan oldukça yüksek faiz oranı sunarak mevduatlar konusunda bankalarla kıyasıya bir yarış halindeydi. Şu an İran'da devlete ait 10 banka, 20 özel banka ve 2 diğer finans kurumu olmak üzere aktif durumda 32 banka ve finans/kredi kurumu vardır (Global Islamic Finance Report, 2017).

Özel bankaların hissedar yapısı, bankalar ve finans dışı kurumlar arasındaki hissedar ağı nedeniyle biraz karmaşıktır. Uzman bankalar hükümet ya da kamu kurumları tarafından fiilen kontrol edilmektedir. Şeffaf olmayan ve denetlenmeyen bu karşılıklı hissedar yapısı bağlantılı kredi, rant arayışı ve yozlaşmaya son derece açıktır (Mazarei, 2019). İran, uygulanan yaptırımlar nedeniyle küresel bankacılık sektöründen kopmuş olsa da yerel bankacılık sektörü bunu fazlasıyla telafi etmiş ve sektör etkin bir biçimde bankalarla dolmuştur.

5000'i aktif halde olan (3500 mikrofinans kurumu, 1500 kredi birliği) 7000 kadar kayıtlı banka dışı kredi kurumu vardır. Banka dışı kurumların toplam aktifleri Şekil 1'de görüleceği gibi yükselen bir grafik sergilemektedir. Bunlar GSYİH'nın %15'inden fazlasını teşkil etmektedir. Bu sektöre, uzun yıllar İran Merkez Bankası tarafından lisans verilmemiş ya da denetim yapılmamıştır.

Şekil 1. Banka dışı kurumların aktif değeri.

Kaynak: CBI

Mikrofinans Hayır Kurumları: Toplam 6 kurum, 40 milyar dolar değerindeki sektör varlıklarının %90'ını teşkil etmektedir. Kurumların fonlanması, bağışların yanı sıra faizsiz borç verilmesi kaydıyla halkın onlara emanet ettiği karsız mevduatlardan oluşmaktadır.

Kredi Birlikleri: Sektörün 20 milyar dolar değerindeki toplam varlıkları yine 6 kuruma aittir. Kredi birlikleri, Kooperatifler Bakanlığı tarafından lisanslansa da etkin bir şekilde denetlenmemekteydi. Kurumların çoğu sadece kendi üyelerine bankacılık hizmeti sağlamakla birlikte bazıları lisansı çığneyerek normal bankacılık yapıyorlardı.

2010 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) (96. madde) banka dışı kredi kurumlarına lisans verilmesi ve bunların denetlenmesi sorumluluğunu sadece İran Merkez Bankası'na vermiştir. O tarihten beri 900 kredi birliği İMB banka lisansı için başvurmuş ve birçok küçük ve orta ölçekli kurum yeni İran Kooperatif Bankası çatısı altında toplanmıştır. İMB 50 kredi birliğini kapatmış ve kalanları 6 yeni kurum altında birleştirmiştir. Böylelikle geriye 12 yeni banka ve İran Kooperatif Bankası kalmıştır. Diğer banka dışı finans kurumları; 2 yatırım bankası, 110 komisyoncu ve Güvenlik ve Döviz Organizasyonu tarafından denetlenen 48 yatırım şirketinden oluşmaktadır. Yüz aktif kiralama şirketi ile 1.000-1.500 para transfer operasyonu da İMB tarafından denetlenmektedir (Guillaume & Sensenbrenner, 2011).

Faizsiz Bankacılık Anlaşması (FBA)

Faizsiz Bankacılık Anlaşması (FBA) dört bölümden oluşmaktadır: hedefler, finansal kaynakların hareketliliği, fon dağıtımı ve merkez bankası ve para politikası.

Hedefler

FBA 1. maddeye göre, "İslami bankacılığın hedefi aşağıdaki gibi özetlenebilir: Hükümetin ekonomik hedefleri, politikaları ve planlarını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunan para ve kredi

mekanizmaları kurmak. Halk arasında işbirliği ve karz-ı hasenin geliştirilmesi için gerekli imkanları yaratmak ve istihdam ve yatırımlar için koşul ve imkanları sağlamak. Bunu da artan fon, rezerv, tasarruf ve mevduatların çekilmesi ve hareketliliği yoluyla yapmak. Ödemeler dengesi ve ticari işlemlerde para birimi değerinin ve dengesinin sağlanması. Bankalar tarafından gerçekleştirilen ödeme ve tahsilat, döviz işlemi ve diğer hizmetlerle birlikte yasanın belirlediği diğer görevlerin de kolaylaştırılması.”

Bu durumda FBA bankacılık sisteminin diğer ülkelerdeki merkez bankaları ve ticari bankaların yaptığı tüm görevleri yerine getirmesini zorunlu kılmıştır. Bankacılık sektörü ekonomiyi yeniden yapılandırmak için bir araç olmanın yanı sıra karz-ı hasen yoluyla gelir dağılımı, düşük gelir gruplarının konut finansmanı ve küçük tarım işletmeleri ve sanayi kooperatiflerinin finanse edilmesi için de bir araç olarak kullanılmaktadır. Merkez Bankası, kooperatif sektöründe yenilikçi endüstriyel projeler için risk sermayesi şeklinde gerekli finansmanı sağlamıştır. Sonuç olarak bankacılık sistemi, hükümetle ortaklaşa sanayi projelerini finanse etmekte ve genel sosyal sermayeye yatırım yapmaktadır (Mirakhor ve Zaidi, 1988). Buna ilaveten, bankacılık sistemi dağılımsal etkileri olan hükümet açıklarını da finanse etmektedir. Bunlar düşünüldüğünde İslami Bankacılığın performansı düzgündür (Thiagaraja, Morgan, ve Tebbutt, 2014, s. 11).

Finansal Kaynakların Mobilizasyonu

Üçüncü maddeye göre, "Bankaların aşağıdaki mevduat türlerini kabul etme yetkisi vardır: (1) vadesiz hesap ve tasarruf hesapları için karz-ı hasen mevduatlar ve (2) ortak teşebbüs, mudârebe, kira bedeli, taksitli işlem, muzaraa, musakat, doğrudan yatırım, forward işlemler ve cuâle finans türlerinde kullanılabilecek vadeli yatırım mevduatları. Banka vadeli yatırım mevduatlarının kullanımı için bir vekil ya da avukat gibi işlem yapmaktadır." Bu maddeye göre diğer Müslüman ülkelerdekine aksine karz-ı hasen dışındaki mevduatların fon mobilizasyonu için kullanılan tek sözleşme vekalettir. Bunun yanı sıra bankalar karz-ı hasen anaparasını geri ödemekle yükümlü olup vadeli yatırım mevduatlarının anaparasını işletebilir ya da sigortalayabilir (4. madde).

Mevduatlar

İslami bankacılığa sahip bir ekonomide ticari bankaların konvansiyonel bankalarla aynı şekilde vadesiz mevduat kabul etme izni vardır. İran bankacılık sisteminde mevduat çekmenin farklı yöntemleri vardır. İran'da faizsiz bankacılık yasasına göre bankalar tarafından üstlenilen tüm sorumluluklar temelde iki çeşittir: vadesiz karz-ı hasen (hayırsever kredi) hesap ve tasarruf mevduatları. Bunlar konvansiyonel bankalara benzemekle birlikte getiri sağlayamazlar. Vadesiz karz-ı hasen mevduatları konvansiyonel bankalardaki vadesiz mevduatlar ya da cari hesaplar gibidir. Bu hesap basitçe işlem ve ödeme yapmak için kullanılır. Diğer karz-ı hasen türü tasarruf hesabıdır. Mevduat çekmek ve bunları mobilize etmek için bankalar promosyonlar yoluyla mevduat sahiplerine aşağıdaki karşılıkları verebilirler: karz-ı hasen mevduatlarına karşılık sabit olmayan nakdi ya da aynı kar payları. Mevduat sahiplerini komisyon ya da ücret ödemelerinden muaf tutmak ya da onlara indirim uygulamak. Böyle bir şey zorunlu olmasa da birçok İran bankası ve kredi kurumu karz-ı hasen mevduatları için karşılıklar düşünmektedir (6. madde). Karz-ı hasen mevduatları karz-ı hasen kredilerinin ana kaynağıdır. (Parveen vd., 2015).

Vadeli Yatırım Mevduatları (Vekalet Hesapları)

Banka ve mevduat sahibi arasındaki ilişkiye göre banka mevduat sahibi adına işlem yapmak için temsilci olarak atanmıştır. Bankaların elinde bulundurmaya yetkili olduğu yatırım mevduatları iki türdür: uzun

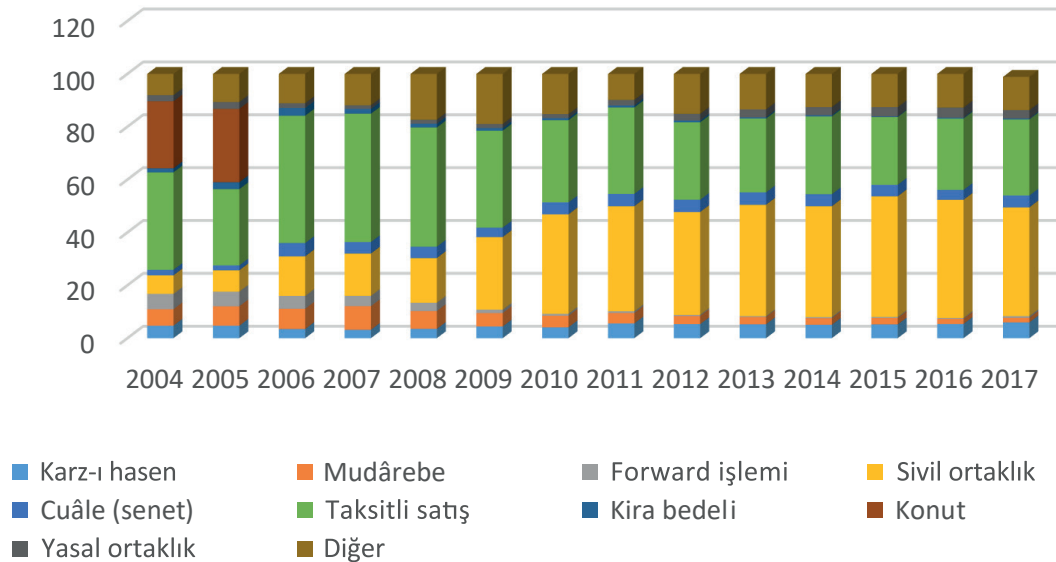
vadeli ve kısa vadeli yatırım mevduatları. Bu mevduatlar zaman açısından farklılık gösterir. Kısa vadeli mevduatlar için asgari sınır 3 ay, uzun vadeli mevduatlar için 1, 2, 3, 4 ve 5 yıldır (Parveen vd., 2015).

Bankalar fonları ortak teşebbüs, mudârebe, kira bedeli, taksitli işlemler, müzâraa, müsâkât, doğrudan yatırım, forward işlemler ve cuâle işlemleri gibi sözleşmelere yatırmaktadır. Anaparanın geri ödenmesi garanti edilmekte ve yatırımlar yoluyla elde edilen karlar banka masrafları ve komisyonları düşüldükten sonra orijinal sözleşme, mevduat tutarı ve mevduat vadesine göre mevduat sahiplerine dağıtılmaktadır. Yasal olarak başlangıçta tam kar tutarının ödenip ödenmeyeceği net değildir, fakat işlemlerin çeşitliliği ve çokluğu tatmin edici karları garanti etmektedir. Şu an İran bankaları, bankanın beklenen karına göre bir başlangıç karı ödemektedir. Bu ilk kar, aylık olarak ödenirken nihai kar finansal yılın sonunda muhasebe ve teftiş süreçlerinin tamamlanmasının ardından belirlenmektedir. Eğer nihai kar başlangıçta hesaptan yapılan kar ödemesinden az ise banka kaybın mevduat sahiplerine yansıtılmamasını kabul eder. Aksi durumda ise fark mevduat sahiplerine ödenir. İran bankacılık sistemi vadeli yatırım mevduatları da dahil, kaynakların hareketliliği için vekaleti kullanmaktadır. Halbuki bir çok İslam ülkesi bunun yerine mudârebe ve vedîa gibi sözleşmeleri tercih etmektedir (Parveen vd., 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011).

Fonların Dağıtılması

Bankalar Tarafından Fon Dağıtımı

FBA 7. maddeden 17. maddeye kadar olan kısım, şeriata uygun sözleşme ve işlemler yoluyla fon dağıtımıyla ilgilidir. Bu maddelerde faizden kaçınmak temel özelliktir. Bankalar tarafından kullanılan tek nakit kredi, karz-ı hasendir. Şekil 2, İran'da İslami bankacılığın kurulmasından sonra bankacılık sistemi tarafından farklı İslami sözleşmeler yoluyla kamu dışı sektöre sunulan olanakların payını göstermektedir. Karz-ı hasen ve diğer işlem türleri için çeşitli sözleşmeler daha sonra tarif edilmiştir.

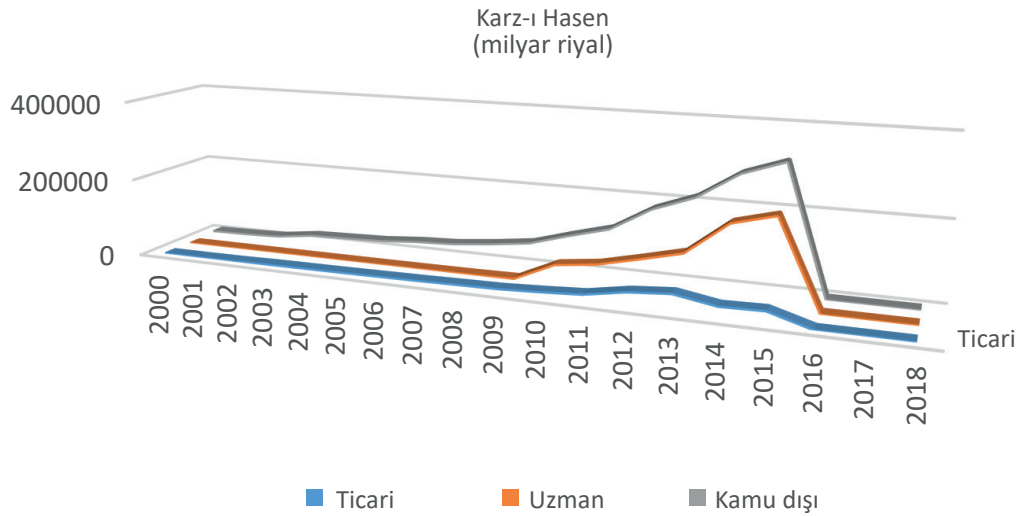

Şekil 2. Bankalar ve kredi kurumları tarafından sunulan mevcut olanakların yüzdesi (İslami sözleşmeler yoluyla).

Kaynak: CBI'ye dayanmaktadır

Karz-ı hasen (hayır kredisi) ticari olmayan karsız bir araçtır. *Karz-ı hasen* krediler genellikle küçük üreticilere, çiftçilere, küçük ölçekli işyerlerine ve düğün, sağlık vb. gibi kişisel ihtiyaçları için finansal kaynak bulamayan şahıslara verilmektedir. Bankaların bu krediyi verebilmesi *karz-ı hasen* tasarruf mevduatlarına bağlıdır. Bankalar belli tutarda fonu birey ve şirketlere vermekle yetkilidir. Alıcı aynı tutarı belli bir zamanda geri ödemeye söz verir. Bankalar kredilerin geri ödenmesini garanti etmek için teminat alır. Bankaların *karz-ı hasen* finansmanı sağlamakla ilgili masrafları tahsil etme izni vardır. Ayrıca borçluya %4 idari masraf yükleyebilirler. “Endüstriyel” *karz-ı hasen* için yıllık %1.5, kişisel *karz-ı hasen* için ise yıllık %1 işlem masrafı vardır. Kurumlar için azami süre genellikle 5 yıl, bireyler için ise 3 yıldır (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011).

2017’de, kamu dışı sektöre bankacılık sistemi tarafından sunulan mevcut olanakların %5.1’i *karz-ı hasen* şeklindeydi (Şekil 3). Şekil 2’ye göre 2009’dan önce ticari bankalar kamu dışı sektöre *karz-ı hasen* vermede baskın roldeydi (%80’in üzerinde), ancak daha sonra kamu dışı bankalar öncü rol üstlendi. Uzman bankaların payı hemen hemen aynı kaldı.

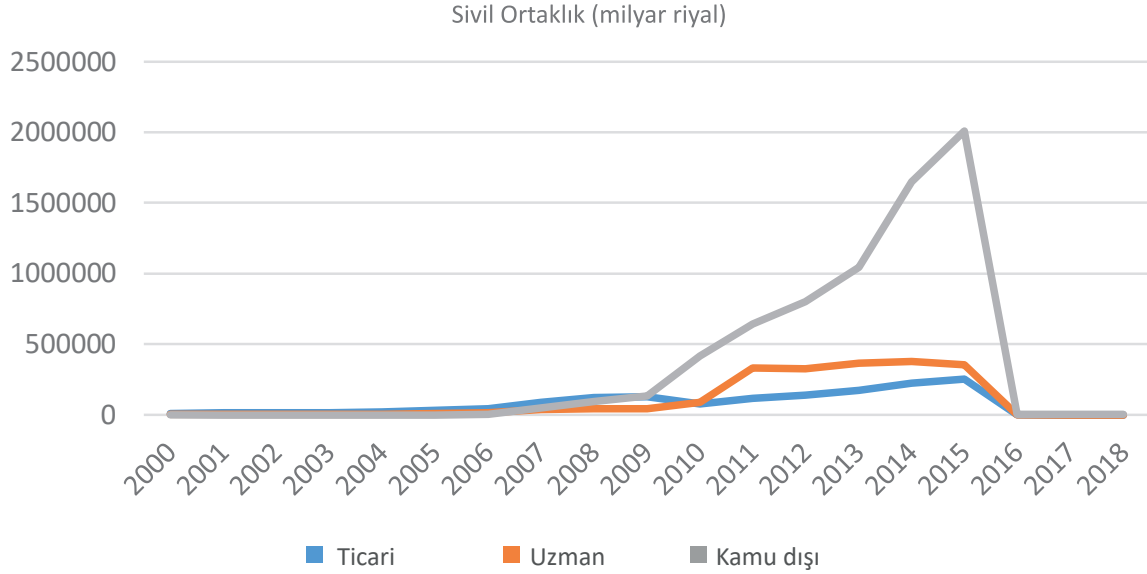
Şekil 3. Kamu dışı sektör tarafından bankacılık sistemine sunulan *karz-ı hasen* tutarı.

Kaynak: İMB'ye dayanmaktadır

Mudârebe ya da kirad (kar paylaşımı): Bankalar ticaret ve alım satım sektöründeki birey ve tüccarlardan oluşan ticari sektöre başlangıç sermayesi sağlamaktadır. Elde edilen karlar daha önce uzlaşılan bir orana göre iki taraf arasında paylaşılır. *Mudârebe* için azami dönem bir yıldır. Müşteri (birey ya da şirket) bankaya kimlik, sözleşme konusu, gerekli sermaye, tahmini masraflar, vade ve önerilen kar payı bilgilerini vermekle yükümlüdür. Bilgiler gözden geçirildikten sonra bankalar teklifi kabul edebilir ve *mudârebe* sözleşmesi yapabilir. Yapılan anlaşmaya göre işten gelecek kar, sözleşme sonunda bölüşülür. İmam fıkına göre *mudârebe* emtia alım satımı ile sınırlıdır. Diğer ülkelerin bu sınırlamayı takip etmemesi dikkat çekicidir. 2017’de bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanakların %1.8’i *mudârebe* şeklindeydi (Şekil 2).

Müşâreke (ortaklık). Yasalar, sivil ve yasal ortaklık olmak üzere iki tür ortaklık tanımaktadır. Sivil ortaklık, kısa ve uzun vadeler için projeye yönelik bir ortaklıktır. Bankanın sermayesi ile bir veya

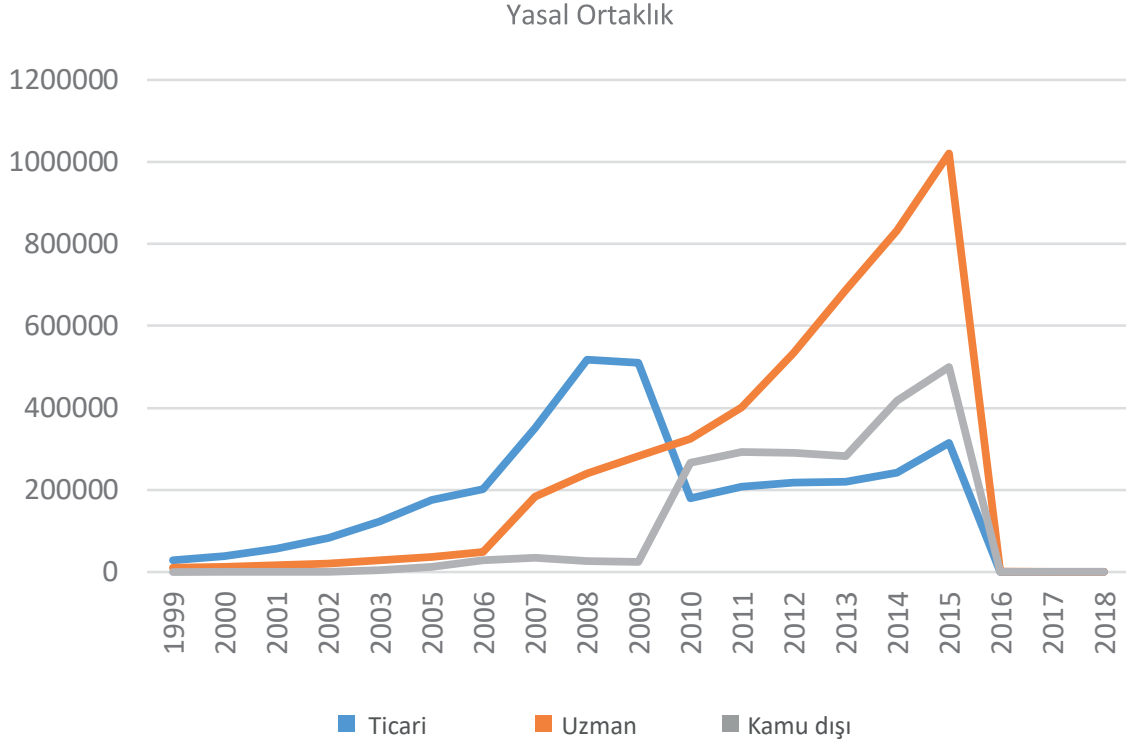
daha fazla ortağın sermayesinin (aynı ya da nakdi) belli bir işi gerçekleştirmek üzere birleştirilmesidir (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2009-2016 döneminde, kamu dışı bankalar sivil ortaklık şeklinde olanaklar sunmada baskındı (şekil 3). 2017'de bankalar tarafından kamu dışına sunulan mevcut olanakların %42.3'ü sivil ortaklık şeklindeydi (Şekil 2).

Şekil 4. Bankacılık sistemi tarafından sivil ortaklık şeklinde kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI'ye dayanmaktadır

Yasal ortaklık, uzun dönemli bir ortak teşebbüstür. Yasal ortaklık sözleşmesinde banka anonim şirketlerde sermaye eksikliğini gidermek için başlangıç sermayesini finanse eder ya da ticari payları satın alır. Banka her mali dönem sonunda bir kar payı alır. Bu anlaşma türü üretici firmalar ve ticaret ya da hizmet sektöründeki şirketlere uzun vadeli kaynak teminini amaçlamaktadır. Yasal ortaklıklar yeni işyerlerinin açılmasına, mevcut işletmelerin geliştirilmesine ve mal ve hizmet arzının artmasına yardım eder (CBI, 1997). Şu an için oranlar, tarım projeleri için %6, madencilik ve sanayi projeleri için %8, konut ve imar için %10 ve ticaret ve hizmet için %12'dir. Merkez Bankası tarafından politik amaçlarla (ülke önceliklerine göre) değiştirilebilen asgari zorunlu kar oranının yanısıra projede banka payının azami tutarı da politik bir değişken olarak kullanılabilir. Bugün bir bankanın sivil müşâreke anlaşmasına girerken azami payı, madencilikte %90, konut ve ticarete %85 ve hizmette %80'dir. Banka belli bir sermaye payı sağlasa da bu her zaman için karların aynı oranda paylaşılacağı anlamına gelmez. Yani karların nasıl paylaşılacağını belirleyebilmek, ülkenin ekonomik önceliklerine karar veren politikacıların kullandığı bir başka araçtır. Bir bankanın müşâreke anlaşmasına yatırılabileceği azami tutarlar, İran Merkez Bankası tarafından belirlenmiştir (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017'de, bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanakların %3.6'sı yasal ortaklık şeklindeydi. Şekil 5'te görüleceği gibi 2009'a kadar ticari bankalar yasal ortaklık şeklinde olanaklar sunmada baskın role sahipken daha sonraları uzman bankalar öne geçmektedir. 2010'dan sonra kamu dışı bankaların payı ticari bankalarınınkini geçmiştir.

Şekil 5. Bankacılık sektörü tarafından kamu dışı sektöre yasal ortaklık şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

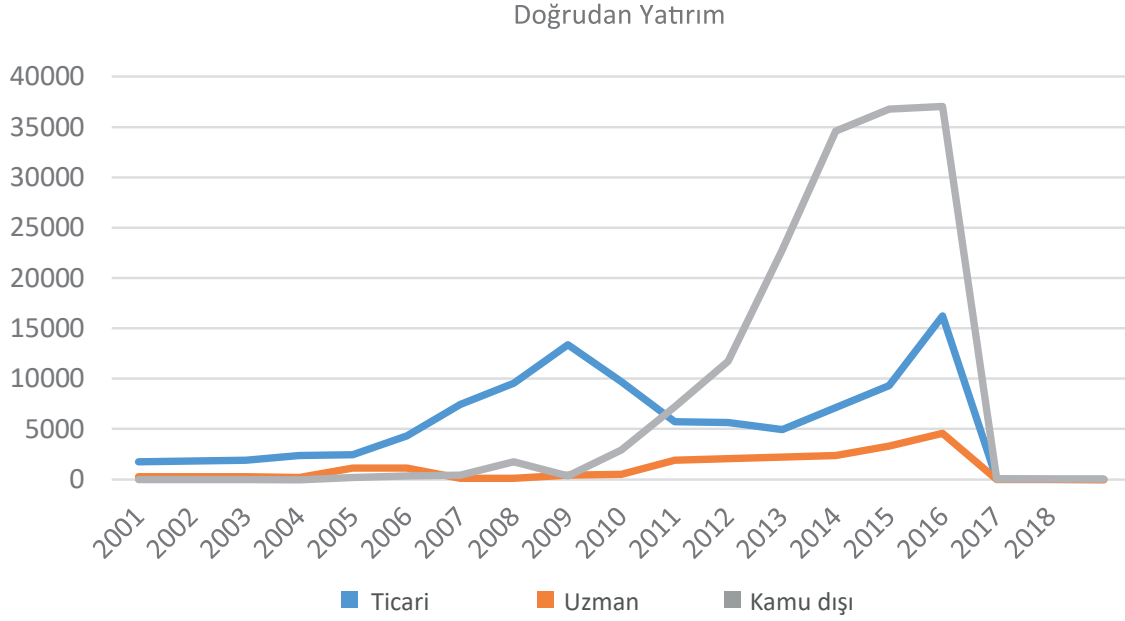
Kaynak : CBI'ye dayanmaktadır

Müzâraa bankanın çiftçiye tarımsal amaçlarla belli bir dönem için bir parça arazi verdiği ve elde edilen karı paylaştığı tarımsal bir finansman çeşididir. Ayrıca banka, tohum, gübre, su, böcek ilacı, ulaşım vs. de sağlayabilir. Şu anda bankaların müzâraa sözleşmelerinin vadesini belirleme yetkisi vardır. Bu vade genellikle bir yıldır. Mahsuller daha sonra önceden belirlenmiş orana göre paylaşılır. Banka normalde mahsulleri kendi adına satması için müşteriye yetkili kılar (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011).

Müsâkât bir bağ ya da bahçe sahibinin ağaçlara bakması için birini atadığı ve sonunda ürünlerin belli orana göre bölüşüldüğü bir sözleşmedir. Bu sözleşme banka ya da şubeleri, meyveli ağacı olan bir bahçeye sahip olduğunda kullanılır. Bu aracı kullanan taraf normalde ürünleri satmaya yetkilidir. Banka kar payı karşılığında belli bir dönem için (bir yıl ya da mahsuller alınana kadar) çiftçiye bir bahçe verebilir (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011).

Doğrudan Yatırım: Bankalar uzun bir vade için lüks sayılmayan bir ekonomik faaliyete doğrudan yatırım yapabilir. Bankalar tarafından doğrudan yatırım olanakları, yasal ortaklığın mümkün olmadığı durumlarda şirket kurulumu yoluyla kamu sektöründe olabilir. Burda aynı zamanda ülkenin ekonomik kalkınma önceliklerinin gözönünde bulundurulması gerekir. Banka karlılığın tam değerlendirilmesi sonrası kısmen veya tamamen üretime yönelik veya ticari projeler ya da hizmet projeleri için gereken sermayeyi sağlayabilir (FBA 8. madde) (Parveen vd., 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017'de, bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sağlanan mevcut olanakların %0.9'u doğrudan yatırım şeklindeydi. Şekil 6'da görüleceği gibi 2011'e kadar ticari bankalar

doğrudan yatırım şeklinde araçları sunmada baskın role sahipti. Daha sonraları kamu dışı bankaların payı üste çıktı. Uzman bankaların payı %5'ten azdı.

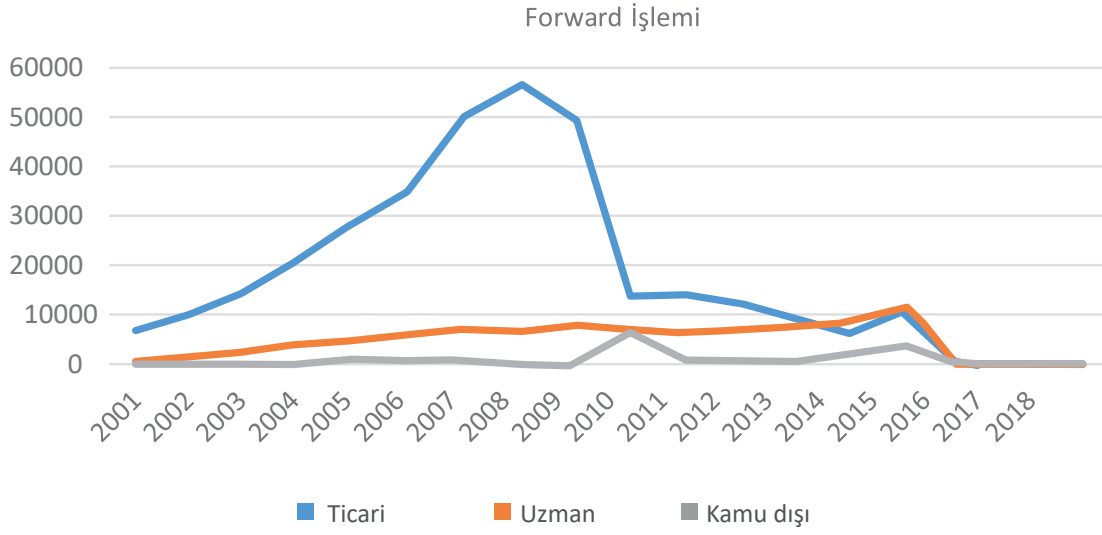

Şekil 6. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre doğrudan yatırım şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI'ye dayanmaktadır

Selef (Forward İşlemler): Bankalar üretici girişimcilere sermaye sağlamak için belli bir ücretle tarımsal, endüstriyel ya da madeni ürünlerini satın alabilir. Dolayısıyla banka, borç para vermek yerine sözleşme zamanında ürünün piyasa fiyatını geçmemek koşuluyla belli bir ücretle gelecek ürünlerin bir kısmını satın alır. Başvuran kişi bankaya firmanın özellikleri, satış tutarı, ürün özellikleri, sözleşmeye imza atıldığında ürünün fiyatı, tahmini teslim fiyatı, teslim yeri ve tarihi ve teklif edilen teminat bilgilerini vermekle yükümlüdür. İşlem yapan olarak banka, teslimden sonra ürünü satar ve bir kar elde eder. Çoğu durumda müşteri banka adına ürünü satmayı üstlenir (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017'de, bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan olanakların sadece %0.3'ü selef şeklinde idi. Şekil 7'de görüleceği üzere 2009'a kadar ticari bankalar forward işlemi şeklinde araçlar sunmada baskın rolde iken o tarihten sonra kamu dışı bankaların payı arttı. Tüm dönem boyunca uzman bankaların payı değişkendi.

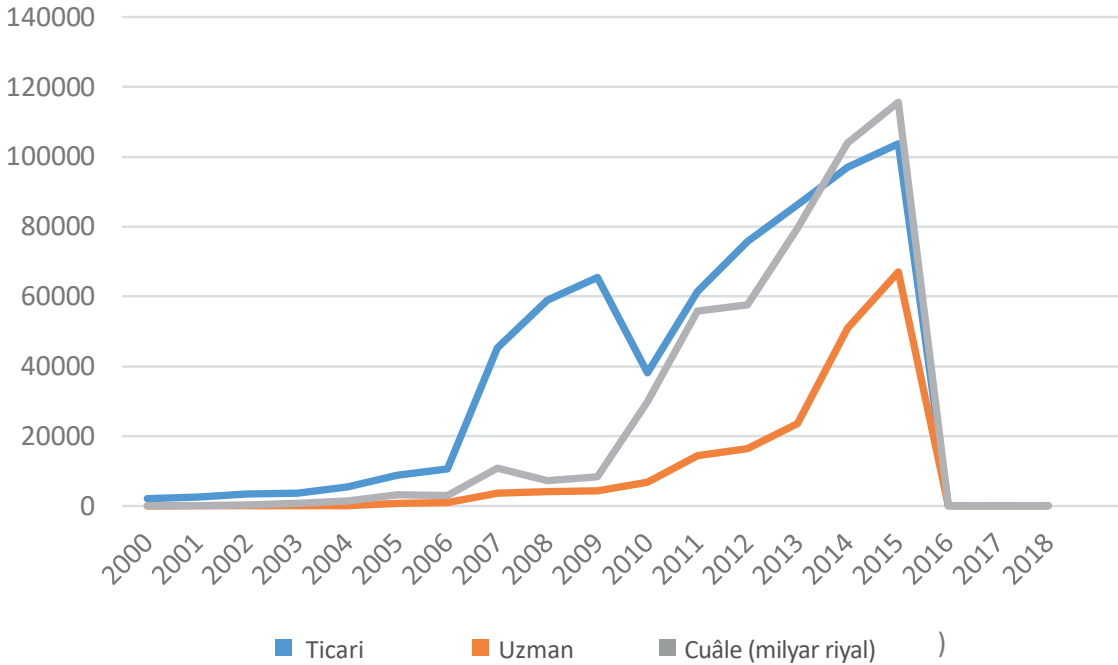
İKAM Ülke Raporları

Şekil 7. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre Forward işlemi şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: İMB'ye dayanmaktadır

Cuâle, bir tarafın (cail) belli bir komisyon (jual) karşılığında diğer tarafın (âmil ya da sözleşmeci) hizmetlerini satın aldığı kısa süreli bir sözleşmedir. Banka, müşterinin durumu ve ihtiyacına göre cuâle ya da âmil olarak işlev yapabilir. Verilecek hizmet ya da ödenecek ücret, sözleşme zamanında belirlenmelidir. Bu şekilde müşteri ihtiyaç duyulan hizmeti alırken banka, masraflarını ve karı almaktadır.

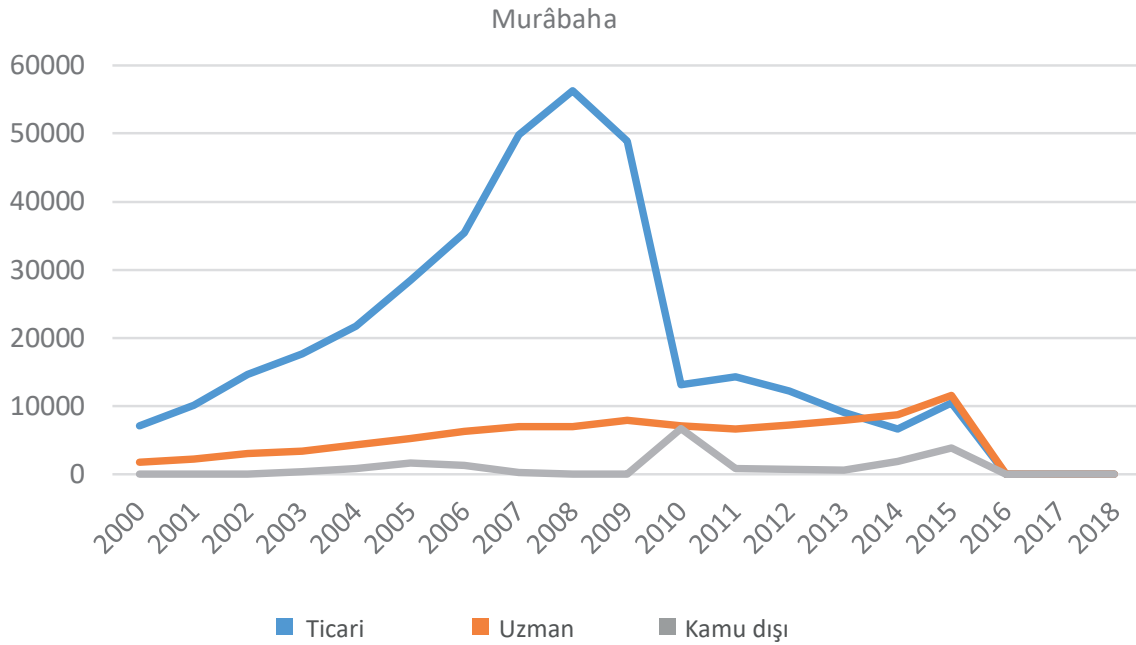

Şekil 8. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre cuâle şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI'ye dayanmaktadır

Müşteri tarafından 2017'de ödenen taksitlerde (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011), bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan araçlardan sadece %3.6'sı cuâle şeklinde idi. Şekil 8'de görüleceği gibi cuâle şeklindeki araçlar 2015'e kadar artan bir eğim gösterirken o tarihten sonra tüm banka türleri için keskin bir şekilde düşmüştür. 2013'e kadar ticari bankalar cuâle şeklinde araçlar sunmada baskın rolde iken bu tarihten itibaren kamu dışı bankaların payı artmıştır.

Murâbaha (borç satın alımı) bir banka mal veya hizmet satışının vadeli ödemesi için bir sözleşme yaparak, gerçek bir borcu (yani borç senedini) satın aldığında gerçekleşir. Para ve Kredi Konseyi tarafından onaylanan kılavuza göre banka müşteriye bir kredi limiti sunar. Müşteri bir takım malları alıp satıcıya banka tarafından iskonto edilebilen bir borç senedi verebilir. Bu sözleşme türü, İran Koruyucular Konseyi tarafından 1982'de şeriata uygun olarak kabul edilmiştir. İlgili kılavuza göre bankalar işlemin gerçekliğinden ve müşterinin borçluluğundan emin olmalıdır. İskonto oranı Para ve Kredi Konseyi tarafından belirlenmektedir. Malezya hariç diğer İslam ülkelerinde yaygın olmayan borç satın alımına İran faizsiz bankacılık sisteminde izin verilmiştir (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017'de bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan olanakların %5.3'ü murâbaha şeklinde idi. Şekil 9'da görüleceği gibi 2009'a kadar ticari bankalar murâbaha şeklinde olanakları sunmada baskın rolde iken bu tarihten sonra kamu dışı bankaların payı artmıştır. Tüm dönem boyunca uzman bankaların payı değişkendir.

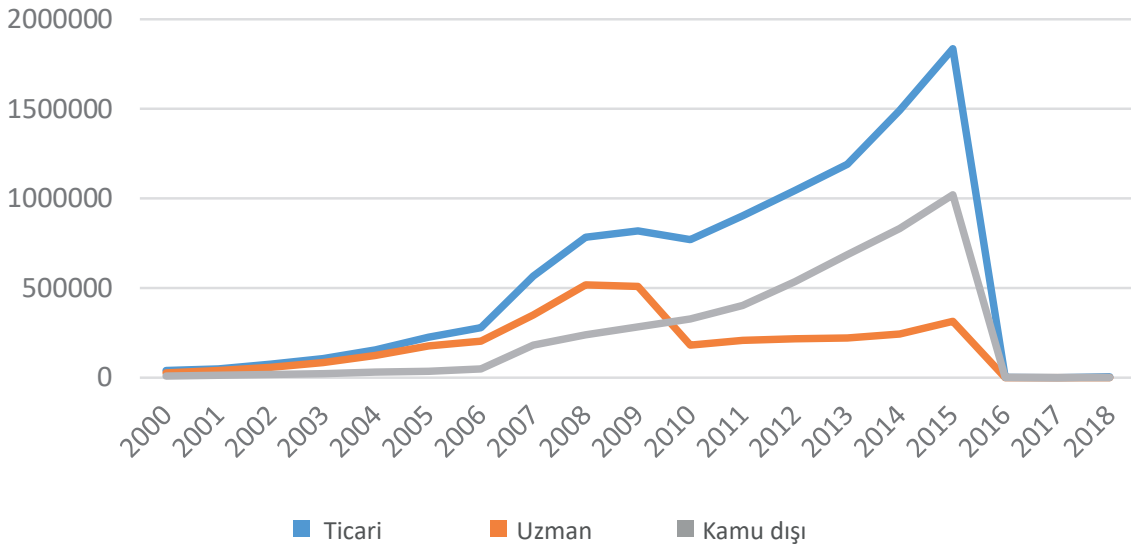

Şekil 9. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sisteme murâbaha (borç satın alımı) şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI'ye dayanmaktadır

Taksitli satış: Bankalar üretim ve hizmet sektöründeki şirketlere olanak sağlamak için temel madde ve yedek parça, makine ve ekipman gibi taşınabilir varlık ve konut alıp bunları müşterilere taksitle satabilir. Şu anda bankaların dayanıklı tüketici mallarını taksitle finanse etme izni yoktur. İlgili kılavuza

göre müşteri bankadan belli bir maddeyi satın almasını isteyebilir ve sonrasında bunu bankadan geri almayı taahhüt eder. Banka bu talebi göz önünde bulundurarak istenen maddeyi sözleşmede belirtilen şart ve karla taksitler halinde satılmak üzere satın alır. Para ve Kredi Konseyi, bu tür sözleşmelerdeki asgari ve azami banka karını belirlemektedir. Malların taksite dayalı satış fiyatı, maliyet-artı yöntemine göre olacaktır. Hammadde ve yedek parçada satış fiyatı bir yılda geri ödenmelidir. Özel durumlarda geri ödeme periyodu bir yıl daha ertelenebilir. Makine alımında geri ödeme periyodu makinenin kullanım ömrünü geçemez. Banka bir şirketten ön ödeme isteyebilir (Parveen, vd., 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017’de bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanakların %25.6’sı taksitli satış şeklinde idi. Şekil 10’da görüleceği gibi ticari bankalar taksitli satış şeklindeki olanakları sunmada baskın role sahipti. Kamu dışı bankaların payı ise artan bir eğim göstermektedir.

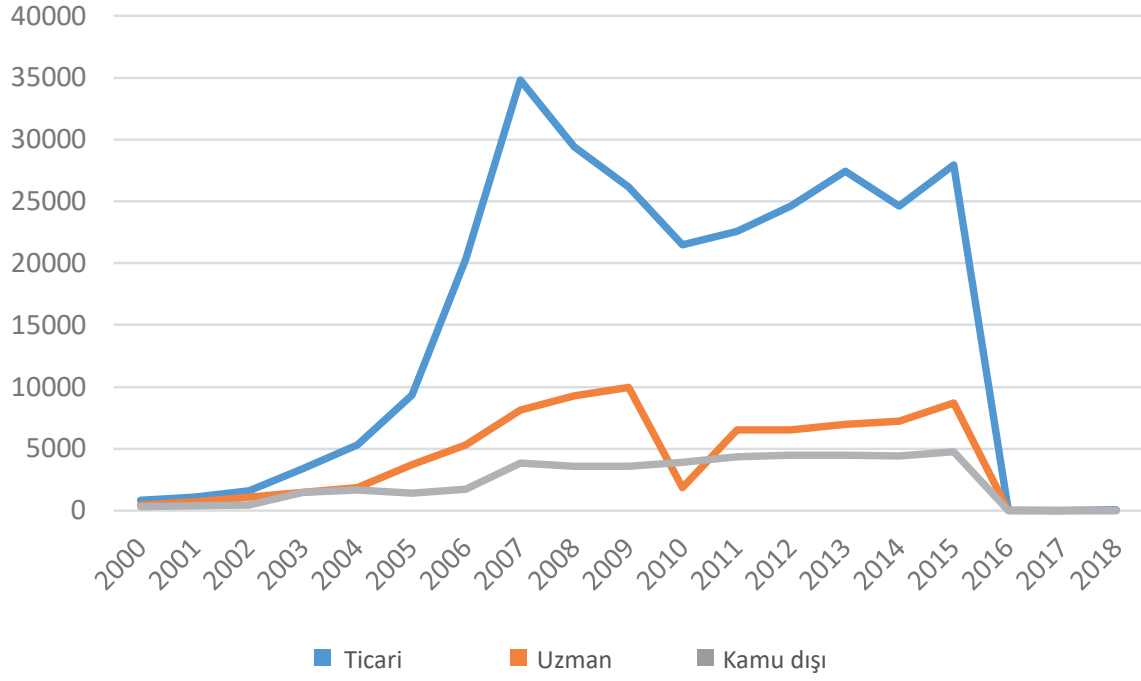

Şekil 10. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre taksitli satış şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI’ye dayanmaktadır

İcâre (Kira alımı): Bu finansman türünde bankalar girişimci ya da şahısların ihtiyaç duyduğu bina, makine, ekipman ve gayri menkul ya da diğer varlıkları satın alır ve bu varlıkları onlara kiralar. Malın fiyatı maliyet-kara göre belirlenmektedir. Malın mülkiyeti, sözleşmenin sonunda kiracıya aktarılır. Sözleşme taksit toplamı, sayısı, tutarı ve sözleşme vadesine bağlıdır. Kiralama dönemi sonunda kiralayan (banka), malı (taşınabilir ya taşınmaz mal) kiracıya aktarır. Mal bankaya ait olduğundan kiracının doğru kullanım, koruma ve tamir gibi şartları karşılaması gerekir. Toplam tutar, malın fiyatı ile bankanın beklediği kara göre hesaplanır (Parveen vd. 2015; Nili, 2014; Ashraf ve Alizadeh Giashi, 2011). 2017’de, bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanakların sadece %0.3’ü icâre şeklinde idi. Şekil 11 kira alımı şeklinde sunulan olanaklarda bankaların baskın rolünü göstermekte olup en düşük pay kamu dışı bankalara aittir.

İran'da İslami Bankacılık ve Finansın Geçmişine Bir Bakış

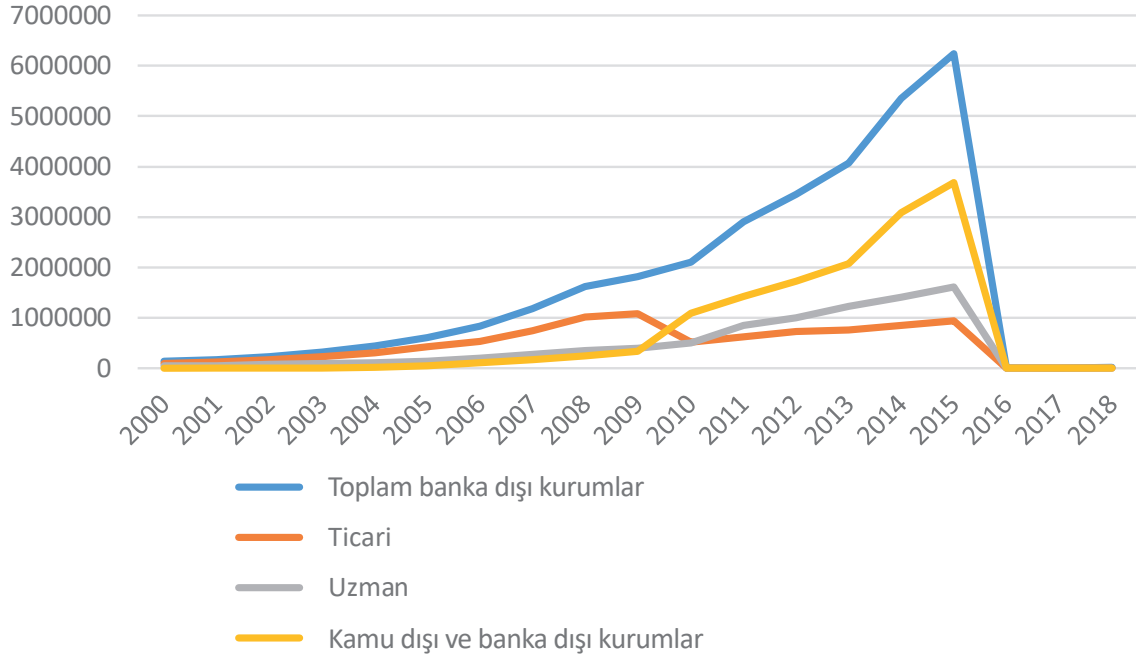

Şekil 11. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre kira alımı şeklinde sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI

Banka Dışı Kurumlar Tarafından Kamuya Sunulan Olanaklar

Şekil 12, İran'da banka dışı kurumlar tarafından sunulan olanakları özetlemektedir. Tabloda görüleceği gibi banka dışı kurumların payı İran'da artan bir eğim göstermektedir. Kamu dışı ve kredi kurumlarının ve özel banka dışı kurumların payı 2010'dan sonra artmıştır. Kredi kurumları 2010'dan bu yana kamuya olanak sunmada baskın role sahiptir.

Şekil 12. Banka dışı kurumlar tarafından sunulan mevcut olanaklar.

Kaynak: CBI

Mikrofinans Hayır Kurumları: Bu kurumların elindeki lisans, kredi verirken %4 komisyon almalarına izni verir. Ancak asgari bir ölçeğe ulaşılmadıkça yüksek enflasyon zamanlarında %4, işlem masraflarını karşılamaya yetmeyecektir. Sonuç olarak kalitesiz kurumlar, faizsiz, bedava araçlar vererek kredi riski almaya başlamıştır. Zararlar yüzünden 2003'te İsfahan'da bir mikrofinans hayır kurumuna akın eden müşteriler mevduatlarını çekmeye çalışmıştır. Ortaya çıkan panik, mevduat toplayan ve kronik olarak zarar eden mikrofinans kurumlarının toplumsal istikrara yönelik taşıdığı riski gözler önüne sermiştir. 2007 tarihli "banka dışı para piyasalarının düzenlenmesi hakkında kanun", hayır kurumlarının operasyonlarına sınır getirmiştir: mevduatlar İMB rezerv gerekliliklerine tabi olmuş, kredi verme faizsiz kredilerle sınırlandırılmıştır.

Kredi Birlikleri: Kredi birliklerinin büyük çoğunluğu lisanslarının dışına çıkarak giderek daha fazla normal bankacılık yapmaya başlamıştır. Kurulu bankalardan mevduat çekmek için bazı kurumlar vadeli mevduatlara bankaların sunduğu İMB onaylı oranların çok daha üstünde kar verme sözü vermiştir. Yüksek mevduat oranları ödemek kredi birliklerinin daha riskli borç verme işlemlerine girmesini gerektirmiştir. 2010'da iki orta ölçekli kredi birliğinin iflasından bir milyon mevduat sahibi etkilenmiştir. Ancak başarısız kurumları kendi çatısı altında toplamayı kabul eden bir bankaya İMB tarafından kredi limiti sağlandığında, müşterilerin bankalara akın etmesi sona ermiştir.

Vakıf Malları

İran'da vakıf mallarının geliştirilmesi için kullanılan finansman araç ve şemaları şu şekilde özetlenebilir: EHK tüm ülkede vakıf mallarını incelemek üzere bir Kalkınma ve Rehabilitasyon Fonu oluşturmuştur. Ayrıca EHK vakıf senetleri, müşâreke sukûku, karz-ı hasen senetleri ve vakıf hisseleri ihraç

ederek yatırım projeleri için finansman alanları sunar. Mesela vakıf hisselerinin ihracı yoluyla Şiraz, Tahran ve Arak bölgelerinde kanser hastanelerinin yapımını gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda “Bağış Yatırım Fonu” başlatmıştır. Bunu, kiralanmış malların ön ödemeleri, mevcut likidite ve diğer ufak gelir kalemlerinden gelen gelirlere tahsis etmiştir. Ayrıca gelir getiren projelere katılarak ve Fon kaynaklarına yatırım yaparak hem eski vakıf projelerini canlandırmakta hem de Fon’a gelir sağlamaktadır. Buna ilaveten EHK, vakıf malları borsası ve hem fiziki mallar hem de vakıf senetleri için açık artırma başlatmayı düşünmektedir (Soroush, 2013; Musavian, vd, 2009). Yukarıdaki programları uygulamak için 2014’te ülkenin 31 bölgesinde potansiyel vakıf girişimleri belirlenmiştir. Özetle yenileme ve yeni yatırımlar için 352 yapı belirlenmiştir. Bunlar Tablo 2’de listelenmiştir. Değerleri tahmini olarak 12.298 milyar İran riyalidir. Finansman ya vakıf mallarından elde edilen gelirle ya da özel sektörün katılımıyla yapılacaktır. Farklı finansal imkanlara sahip katılımcıların yatırımlara katılabilmesi için vakıf payları 15, 30 ve 60 dolarlık üç oranla değerlendirilmiştir (Sadr ve Soroush, 2013; Musavian, vd, 2009).

Hazreti Masume (AS) Mütevellî Vakfı, vakıf mallarının verimliliğini artırmak için bir dizi girişim başlatmıştır. Bunun dışındakiler, inşaat finansmanı yapan özel yatırımcıların katılım sözleşmeleri ile kurulan ticari projelerdir. Tamamlanan tüm müşâreke sözleşmelerinde bağışlanan sermaye payı %50 ve üzeri olup bu da mütevellînin tahsil edilebilir gelirleri artırma ve bunları eski vakıf mallarını yenilemek üzere yeniden yatırıma dönüştürme konusundaki başarılı çabalarını göstermektedir (Astan Quds, 2013).

Namazi Hastanesi tarafından finansman yöntemiyle yapılan yenilemede hükümet dışı payların bir parçası “vakıf senetleri” çıkararak ödenecektir (Soroush, 2013). Böyle bir girişim, vakıf faaliyetlerini finanse etmede nispeten yenidir. Merhum Namazi’nin cömert mirası ve Namazi Hastanesi’nin devam eden kıymetli hizmetleri farklı gelir seviyesindeki pek çok insanın bu yeni vakıf projesine katılma hevesini göstermiştir. Ayrıca bu örnek, vakıf projelerini finanse etmede yeni yöntemlerin şeriat ve yasal otoriteler tarafından onaylandığını da ortaya koymaktadır (Soroush, 2013).

Performanslar

1983’te Faizsiz Bankacılık Yasası’nın çıkarılması ile birlikte ticari işlemler ve KZP (kar zarar paylaşımı) sözleşmeleri çerçevesinde kamu dışı sektöre tüm olanaklar sunulmaya başladı. Tablo 1’e göre 1984-2000 dönemi boyunca İslami sözleşmelerin ortalama %39.5’i KZP, %60.5’i ise ticari işlemler şeklindeydi. KZP sözleşmeleri arasında en büyük pay %40 ile sivil ortaklık ve %27 ile mudârebeye aitken ticari işlem sözleşmelerinde sırasıyla taksitli satış (%77) ve karz-ı hasen (%11) en büyük paya sahipti (Komeijani, 2010).

Üçüncü BYKP’nin ilk dört yılında (2000-2005), KZP dışındaki sözleşmeler mevcut İslami sözleşmelerdeki toplam değişimin %79.1’ine sahipken KZP sözleşmeleri %20.9’dur. KZP dışı sözleşmelerin payı artan eğim gösteriyordu. Ancak 2001’de %30.9 olan bu pay üçüncü planın son yılında %20.9’a düştü. İran bankaları ve kredi kuruluşları müşterilerine şu şekilde finansman sundular; taksitli satış (%33.2), sivil ortaklık (%7.7), forward işlemler (%6.61) ve karz-ı hasen kredileri (%5.29). Buna ilaveten olanakların %33.12’si taksitli satış şeklinde idi (Tablo 1, Sütun 3).

Dördüncü BYKP’nin ilk dört yılında (2006-2011), bankalar ve kredi kuruluşları tarafından özel sektöre dağıtılan KZP dışındaki mevcut olanakların payı KZP’yi aştı. Sunulan olanaklardaki toplam değişimde KZP sözleşmelerinin payı 2010’da %79.9’a ulaşarak KZP dışı sözleşmelerinkini geçti. Bunun ana sebebi, 2007’de Bankaların Mevduat ve Kredi Oranlarının Ayarlanması Kanunu’nun onaylanması ve 2007-2010 boyunca KZP sözleşmeleri için kredi oranının %12’de sabitlenmesiydi.

İran bankaları ve kredi kurumları müşterilerine şu şekilde finansman sundular: taksitli satış (%42.41), sivil ortaklık (%16.57), *mudârebe* (%7.07), *karz-ı hasen* krediler (%3.79), vd. (Tablo 1, Sütun 4).

Beşinci BYKP boyunca (2010-2015) İran bankaları ve kredi kurumları müşterilerine, taksitli satış (%29.58), sivil ortaklık (%39.44), *mudârebe* (%3.27) ve *karz-ı hasen* krediler (%4.99) şeklinde finansman sundular (Tablo 1, Sütun 5).

Altıncı BYKP'nin ilk iki yılı boyunca (2016-2021), İran bankaları ve kredi kuruluşları müşterilerine ağırlıklı olarak sivil ortaklık (%41.36), daha sonra taksitli satış (%25.56) ve *karz-ı hasen* krediler (%5.20) şeklinde finansman sundular (Tablo 1, Sütun 6).

Tablo 1.
Bankacılık sistemi tarafından Beş Yıllık Kalkınma Planları boyunca kamu dışı sektöre sunulan mevcut olanaklar.

BYP	BİRİNCİ	İKİNCİ	ÜÇÜNCÜ	DÖRDÜNCÜ	BEŞİNCİ	ALTINCI
Bankalar ve Banka dışı Kredi Kurumları (milyar rial)	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Karz-ı Hasen	5.13	4.76	5.29	3.79	4.99	5.20
Mudârebe	9.34	6.58	5.95	7.07	3.27	1.93
Selef (forward işlemler)	6.10	5.80	6.61	3.67	0.50	0.43
Sivil Ortaklık	16.01	14.79	7.73	16.57	39.44	41.36
Cuâle	6.15	4.15	1.65	3.80	4.57	3.97
Taksitli Satış	46.86	46.07	33.12	42.41	29.58	25.56
İcâre (kira satın alımı)	0.57	0.82	1.02	1.94	0.61	0.30
Konut	0.00	5.24	29.25	5.18	0.00	0.00
Yasal Ortaklık	5.02	3.44	1.82	1.75	2.43	3.33
Doğrudan Yatırım	1.68	2.12	0.95	0.89	0.90	0.91
Diğer	0.23	1.03	6.61	10.01	14.61	17.92

Kaynak: CBI verilerine göre yazarın kendi hesaplaması

Para Politikası

İran'da bankacılık sistemi, İran Merkez Bankası (Central Bank of Iran, 1980) tarafından düzenlenmektedir. Para ve Kredi Konseyi bankanın en yüksek politika yapıcı organıdır. Daimi üyeleri İMB Başkanı, Finans ve Ekonomi Bakanı, Meclis tarafından seçilen iki bakan, Ticaret Odası Başkanı, Genel Savcı ve iki meclis üyesidir. Hükümetin yıllık bütçeyi onaylamasının ardından her yıl İMB onay için Para ve Kredi Konseyi'ne dayalı bir para ve kredi politikası sunar. Bunun ardından bu politikaların ana unsurları beş yıllık ekonomik kalkınma planına dahil edilir. Para ve Bankacılık Kanunu'na göre (1960), para politikası geçmişten bugüne enflasyonun kontrol altına alınması, üretim ve istihdamın sağlanması ve İran ulusal parasının değerinin korunması dahil bir takım amaçları gerçekleştirmek üzere uygulanır. İran bankacılık sistemi yoğun hükümet müdahalesi ile aynı yolu izlemektedir. 1979 İslam Devrimi ve 1983 FBA'nın kabulünün ardından İran Merkez Bankası doğrudan ve dolaylı araçlar olmak üzere iki tür para politikası aracı kullanarak para ve bankacılık politikasını tasarlamıştır (CBI, 1983, 20. madde).

Doğrudan Araçlar

Merkez Bankası, düzenleyici gücüne dayanarak Doğrudan Araçları aşağıdaki iki şekilde kullanır:

Kar Oranı Yönetimi: Para ve Kredi Konseyi bankacılık araçlarının karları ve beklenen getiri oranlarını düzenlemekten ve de FBA'ya dayalı azami ve asgari kar oranlarını belirlemekten sorumludur. Ayrı-

ca, Merkez Bankası yatırım ya da ortaklık planlarında muhtemel asgari getiriye belirleme ve gerekli gördüğünde bankacılık olanaklarının asgari ve azami kar oranlarını belirleme yetkisine sahiptir. Tablo 2'de görüleceği gibi 1981-2001 yıllarında farklı ekonomik sektörlere sunulan olanaklarda mevduat ve kredi oranlarına pek çok değişiklik yapılmıştı, ancak yüksek enflasyon oranlarına bağlı olarak genel eğilim, oranların artırılması yönündeydi. İslam Devrimi'nden sonra üçüncü BYKP'ye kadar farklı ekonomik sektörlere sunulan araçlarda kredi oranları belli sınırlar içinde kaldı. Üçüncü BYKP boyunca enflasyon oranında düşüş sayesinde azalan rezerv zorunluluğu oranına bağlı olarak bankaların kredi kapasitesinde artış yaşandı. Böylelikle bankaların kredi oranları da düştü.

Dördüncü planın uygulamaya konulmasından bu yana kredi oranları tüm ekonomik sektörler için aynı oldu. Dördüncü BYKP'nin başlangıç yılında Para ve Kredi Konseyi'nin onayı ile ve Plan Yasası'na dayanarak kamu bankaları tarafından tüm ekonomik sektörlere sunulan olanaklarda asgari beklenen getiri oranı aynı oldu. Dördüncü BYKP'nin 10. maddesine göre hükümet tarafından bankacılık araçlarının dağılımı (sektör ya da bölge bazında) subvansiyon ödemeler ve yönetilen fonlar aracılığıyla olacaktır. Planın uygulanması sırasında kamu ve özel bankalar tarafından farklı ekonomik sektörlere (KZP dışı sözleşmeler çerçevesinde) sunulan araçlarda kredi oranları düşürülmüş ve planın son yılında bu oran %12'de kalmıştır.

Ağırlıklı reel mevduat oranları birkaç yıl dışında (1984-1986 ve 1990-91) eksidir. Bu da mevduat sahiplerinin vergilendirildiğini ve kredi alıcılarının kredi oranlarının avantajını yaşadığını göstermektedir. Malesef mevduat oranlarının idari düzenlemesiyle ilgili bu yaklaşım halen hükümet ve meclis tarafından devam ettirilmektedir. Meclis tarafından 2006/07'de Bankaların Mevduat ve Kredi Oranlarının Rasyonelleştirilmesi Yasası'nın kabulü, bahsedilen oranların makul olmadığını ve para politikasının da optimal olmadığını göstermektedir.

Tablo 2.

Kısa vadeli, bir yıllık ve iki yıllık yatırım projelerinde kar oranları ya da beklenen getiri oranı.

Yıl	Kısa vadeli	Özel	Bir yıl	İki yıl
1985	6	veri yok	8	8
1986-90	6	veri yok	8/5	8/5
1991	6/5	veri yok	9	10
1992	6/5	veri yok	9	10/5
1993	7/5	veri yok	10	11/5
1994-95	8	veri yok	11/5	13/5
1996-2001	8	10	14	15
2002-6	7	9	13	13-17
2007-8	7	7-16	7-16	7-16
2009	9	9	15	16
2010	9	12	14.5	15.5
2011	6	8-11	14	14.5
2012	7-15	10-15	17	18-18.5
2013	7-15	10-19	17	18-18.5
2014	7-20	10-23	17-21.5	18-21.75
2015	10-22.2	11-23	22-24	—
2016	10-18	11-18	18-20	—
2017	10	11-15	15-15/5	—
2018	10	—	15	—

Kaynak: CBI verilerine göre hesaplanmıştır

Enflasyondaki istikrarlı düşüş ve makroekonomik gerekliliklere göre nominal mevduat oranları, 5. BYKP’de (2011-2016) yavaş yavaş ve aşamalı olarak düşmüştür. Sonuç olarak bir yıllık mevduatların kar oranı, 2014’teki azami %22’den 5. BYKP’nin son yılında %15’e düşmüştür. Ayrıca bankalar ve kredi kuruluşları ile müşteriler arasında yapılan KZP ve KZP dışı sözleşmelerde azami borç verme oranı 2014’te sırasıyla %22 ve %21 iken 2016’da azami %18’e düşmüştür (5. BYKP’nin son yılı).

Altıncı BYKP’nin ilk yılında bir yıllık yatırım mevduatları için azami kar oranı %15, KZP dışı sözleşmelerde azami borç verme oranı %18 idi. Ayrıca bankalar ve banka dışı kurumların KZP sözleşmelerinden beklenen kar oranı müşterilerle yapılan nihai sözleşmelerde mümkün olduğunca net belirtilmekteydi.

Tablo 3.

Sektör bazında beklenen getiri oranları (%).

Yıl	İhracat	Ticaret, Hizmet ve Kategorisiz	İnşaat ve Konut	İmalat ve Madencilik	Tarım
1985-90	8-12	8-12	8-12	6-12	4-8
1991	17-19	17-19	12-14	11-13	6-9
1992-3	18 (daha az veya eşit)	18 (daha az veya eşit)	12-16	11-13	6-9
1994	18	18-24	12-16	16-18	12-16
1995	18	18-24	15	16-18	12-16
1996-02	18	22-25	15-16	17-19	13-16
2003	17	22 (daha az veya eşit)	14-15	15-17	13-14
2004	15	21 (daha az veya eşit)	15 16	16	13.5
2005	14	21 (daha az veya eşit)	15 15	15	13.5
2006	16	16 (daha az veya eşit)	15 14	16	16
2007-10	14	14	13 12	14	14
2011-14	12,14	12,14	11,14 12,14		12,14
2015	22 (daha büyük ya da eşit)	22 (daha büyük ya da eşit)	14-16 (daha büyük ya da eşit) 22		22 (daha büyük ya da eşit)
2016	20,21	20-21	14-16 21-20	21-20	21-20
2017-18	18	18	8-17/5 18	18	18-15

Kaynak: CBI verilerine göre hesaplanmıştır

Kredi tavanı: Kredi ve doğrudan araçlardaki sınırlandırmalar ve belli ekonomik sektörlerle öncelik verme, hedef sektörlerle doğrudan kredi sağlamada bir politika aracı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Para ve Bankacılık Sözleşmesi’yle güçlenen İran Merkez Bankası mevduat fonu uygulamasını belirleyerek ve farklı sektörler için azami kredi tutarını belirterek sektöre müdahalede bulunabilir. İran bankacılık sisteminin para, kredi ve düzenleyici politikalarına dayalı olarak tüm fon sağlayıcılar, yani

kamu ve özel bankalar ve Merkez Bankası'ndan lisanslı kredi kuruluşları üretim sektörüne öncelik vermek zorundadır. Para ve Kredi Konseyi bankaların fazla rezervlerinin %80'inin öncelikli sektörlerle dağıtılmasını tavsiye etmekteydi (dağılım şöyle olacaktı: %37 imalat ve madencilik, %25 tarım, %20 inşaat ve konut, %10 ticaret ve %8 ihracat). Fazla rezervin kalan %20'lik kısmı serbest kullanılabilir. Ancak dayanıklı tüketim malları ya da konut yenileme için verilen kredilerde başka sınırlar vardır. Ekonominin yabancı sermayeye erişimi daha da sınırlandıkça kredi dağılımıyla ilgili uygulamalar istihdam yaratımını desteklemekteydi (IMF, 2011b, s. 4-7). Üçüncü BYKP'nin onayından bu yana bu uygulama geçerli değildir.

Dolaylı Araçlar

Dolaylı araçlar piyasa koşullarına bağlıdır. Merkez Bankası para basma gücü sayesinde piyasa koşullarını dolaylı olarak etkilemektedir. Dolaylı yatırım aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

Rezerv Zorunluluğu Oranı (RZO): RZO para politikası uygularken İMB'nin kullandığı dolaylı araçlardan biridir. Bankalar mevduatlarının belli bir kısmını Merkez Bankası'nda tutmakla yükümlüdür. Bu oranı değiştirmek suretiyle Merkez Bankası bankacılık sisteminin kullandığı araçları yönetebilir. Para ve Bankacılık Anlaşması'na göre yasal rezerv oranı Merkez Bankası tarafından %10 ve 30 arasında belirlenmektedir.

1981-2002 dönemi boyunca RZO'nun kullanımı merkez bankasının sınırlı araçları arasındaydı. Ticari bankalar için RZO'nun yükseltilmesi 1981-1991 döneminde devam etti ve 1991-2001'de en yüksek seviyeye ulaştı. 1993'ün başında likidite büyümesini azaltmak için RZO ticari bankalar için %30, uzman bankalar için ise %10 şeklinde konuldu. Bu ödemeler daha önce RZO'ya tabi değildi.

Üçüncü BYKP'nin (2005-2010) başlangıcı ve enflasyon tehdidinin azalmasından bu yana, bankaların kredi verme operasyonlarını güçlendirmek için RZO düşürüldü ve ticari bankalar için %17, uzman bankalar için ise %10 şeklinde belirlendi. Dördüncü BYKP'nin ilk üç yılında RZO sabit kaldı. Ancak 2009-2010'da banka mevduatlarının sürdürülebilirliğini artırmak ve bankaların daha çok uzun vadeli mevduatlara dayanmasını teşvik etmek için RZO azaltıldı ve banka mevduatlarının vade tarihine göre belirlendi. RZO'daki düşüşe rağmen, ağırlıklı ortalama %15 civarındaydı.

Beşinci BYKP boyunca (2010-15), uzman bankalar için RZO ortalama % 10'du. Ticari bankalar ve banka dışı kredi kuruluşlarındaki mevduatlar için RZO planın dört yılı boyunca %17 şeklinde belirlenmişti. 2015'te bu oran %13.5'a indirildi. Söz konusu onayın üçüncü paragrafına göre 2016'dan itibaren ticari bankalarda ve banka dışı kredi kuruluşlarındaki mevduatlarda RZO %10 ile 13 arasında belirlendi. İMB tarafından belirlenen oranların bankaların ve kredi kuruluşlarının performansına bağlı olarak her üç ayda bir gözden geçirilmesine karar verildi. Hem ticari banka hem de kredi kuruluşlarına (devlete ait ve özel) uygulanan RZO %13 oldu. Uzman bankalar ve serbest ticaret bölgelerindeki banka ve kredi kuruluşlarının şubeleri için RZO %10 şeklinde belirlendi. Bank Mas-kan'ın Konut Tasarruf Fonu programı için RZO aynı kaldı. Mevcut düzenlemenin (bankaların rezerv zorunluluk oranlarının düşürülmesinin) bir sonucu olarak bankalara fon bağıışı öncelikle bankaların İMB'ye olan borçlarının ödenmesi için kullanılacaktır. Bankalar ve kredi kuruluşlarındaki karz-ı hasen tasarruf mevduatlarında RZO %10 olarak belirlenmiştir.

Vadeli Mevduat Hesabı (VMH): Faizsiz Bankacılık Yasası çerçevesinde dolaylı para araçlarının etkili kullanımı için alınan katı önlemlerden biri, bankalara İMB'de özel mevduat hesabı açma izni veril-

mesidir. VMH düzenlemesi 1998/99 sonunda Para ve Kredi Konseyi tarafından onaylanmıştır. Bu planın ana hedefi bankaların fazla kaynaklarının emilimi yoluyla likiditeyi kontrol etmek için uygun para politikalarının benimsenmesidir. İMB bu hesaplara belli kurallara göre kar öder. Yasal rezerv hesabının tersine bu hesap zorunlu olmayıp bankalar fazla fonlarını Merkez Bankası'na yatırmayı ve karşılık almayı tercih edebilir.

Merkez Bankası Tahvilleri (Serbest Piyasa Operasyonu): İslam Devrimi sonrasında bonoların alım satımını içeren serbest piyasa işlemleri durduruldu. Serbest piyasa işlemleri faizli doğası nedeniyle bir para politikası aracı olarak 3. BYKP'nin başlangıcına kadar kullanılmadı. O tarihe kadar yatırımcıların ekonomik faaliyetlere katılımını sağlamak için bonolar yerine katılım senetlerinin kullanımı ve reel kar oranı ödemeleri Merkez Bankası'nın gündemine girdi. İslam'da faize dayalı bonolar yasaklandığı için kar paylaşımı araçlarının kullanımı teşvik edilmektedir. İki tür tahvil çıkarılmaktadır.

İMB Katılım Senedi: Para ve Kredi Konseyi'nin onayına bağlı olarak Merkez Bankası tarafından çıkarılan ilk tahvil türü, halkın elindeki likidite hacmini çekmeyi ve tahvil ihracıyla elde edilen fonları bloke etmeyi amaçlamaktadır. Üçüncü BYKP Yasası'na göre İMB Para ve Kredi Konseyi onayına bağlı olarak katılım senedi çıkarabilir. Ancak 4. BYKP yasasına göre İMB'nin katılım senedi çıkarması meclis onayına bağlıdır. İMB bu aracı kullanarak para tabanı yoluyla geniş parayı (M2) etkileyebilir ve sonuç olarak enflasyon oranını kontrol edebilir. Dolayısıyla 3. BYKP boyunca ve 4. BYKP'nin ilk üç yılında Merkez Bankası piyasadan fazla likiditeyi çekmek için bir araç olarak katılım senedi çıkarmıştır. Fakat önceden belirlenen düşük kar oranı ve meclisin uzun onay süreci gibi birçok faktöre bağlı olarak bu araç pek etkili olmamıştır. Ayrıca Merkez Bankası bilançosunda kar ödeme zorunluluğu ve hükümetin genişlemeci mali politikaları da bu aracı etkisiz kılmıştır.

2011 Para, Kredi ve Denetim Politika Paketi'ne göre İMB katılım senedi ihracı, bu senetlerin vadesi ve geçici kar oranı konusundaki genel koşullar İMB Başkanı'nın takdirine bırakılmıştır. Ne var ki orantısız likidite büyümesine bağlı olarak İMB otoriteleri 2011'de katılım senedi çıkarmama kararı almıştır.

Katılım senetleri (Sukûk): İkinci tür tahvillere katılım senedi denilmektedir. Katılım Senedi Çıkarma Yasası'nın birinci maddesi şöyle der: "Halkın yıllık bütçe kanunlarında belirtilen karlı kalkınma projelerine ve kar getiren üretim, imar ve hizmet projelerine katılımını artırmak için hükümet, kamu şirketleri, belediyeler, kamu dışı kurum ve kuruluşlar, kamu hizmeti şirketi ve onlara bağlı şirketler, anonim ve halka açık anonim şirketler ve üretici kooperatifleri kanunda belirtilen şekilde katılım senetlerinin ihracı ve kamuya sunulması için gereken finansal kaynakların bir kısmını finanse edebilirler. Katılım senetleri, 1. maddede belirtilen projelerin uygulanması amacıyla belli bir dönem için belli bir nominal değerle ihraç edilen ve yatırımcılara tahsis edilen kayıtlı ya da hamiline yazılı tahvillerdir. Bu senet sahipleri nominal değerle ve katılım dönemi ile orantılı olarak kar payı hakkına sahiptir. Bu senetler doğrudan ya da borsa yoluyla işlem görmektedir" (İMB, 2018). Vekil, vade, teminat ve bankaların katılımı da dahil bu tahvillerin çıkarılması ile ilgili düzenlemeler İran Merkez Bankası'nda Para ve Kredi Konseyi tarafından belirlenmektedir.

1994'te ilk kez çıkarılmasından 2011 yılına kadar müşâreke sukûku İran finans sisteminde baskın sukûk türü idi (Wilson, 2011). Bu katılım bonolarının, ihraç eden temsilci tarafından yazılı değerinde talep edilmesi beklenmekteydi. İkincil piyasada satılamayacakları için 2009-2010'da müşâreke sukûku tutarı GSYİH'nın %1'inden azdı.

Sukûk: İran'da sukûk pazarı, ikinci önemli sukûk türü olan icâre sukûkunun sahneye çıkması ile çeşitlenmiştir. 2009'da onaylanan Yeni Finansal Araç ve Kurumların Geliştirilmesi Kanunu (11 ve 12. maddeler) icâre sukûkunun çıkarılmasını kolaylaştıran ana faktördü. Bu kanuna göre özel amaçlı araçlar, Tahvil Piyasa Sözleşmesi altındaki finans kurumlarından biri olarak tanınmıştır. Bu yasanın 11. maddesi Özel Amaçlı Araçlar için vergi muafiyetinin çerçevesini belirler. Bu madde yatırımcılar için vergi avantajlarını ortaya koyar: “daha önce belirtilen tahvillerin transferi, ihracı ve ödemesi için hiçbir suretle vergi alınmayacaktır.” Öte yandan 12. madde özel amaçlı araçlara varlık satışından elde edilen karların vergiden muaf olacağını ve bu tür tahvillerin transferinde hiçbir vergi ve ücret alınmayacağını ifade etmektedir.

2012'de Tahvil ve Döviz Organizasyonu, murâbaha sukûkunun çıkarılması ile ilgili düzenlemeyi benimsedi. İlk murâbaha sukûku, 2013'te Butan Şirketi'ni finanse etmek için çıkarıldı. Bir yıl sonra İran sermaye piyasası dördüncü tür sukûk olan selem sukûku çıkardı. Bu sukûk türü temelde petrol aramacılığını finanse etmek ve İran Milli Petrol Şirketi'nin projelerini geliştirmek için kullanılmaktaydı. Selem sukûku, Enerji Piyasası'nda bölgenin ilk İslami aracıdır. Temmuz 2014'ten Aralık 2016'ya kadar toplam selem sukûku değeri 800 milyon dolar üzerinde olup bu da 2016 sonu itibarıyla İran sermaye piyasasında toplam sukûk miktarının yaklaşık %9'una karşılık gelmekteydi.

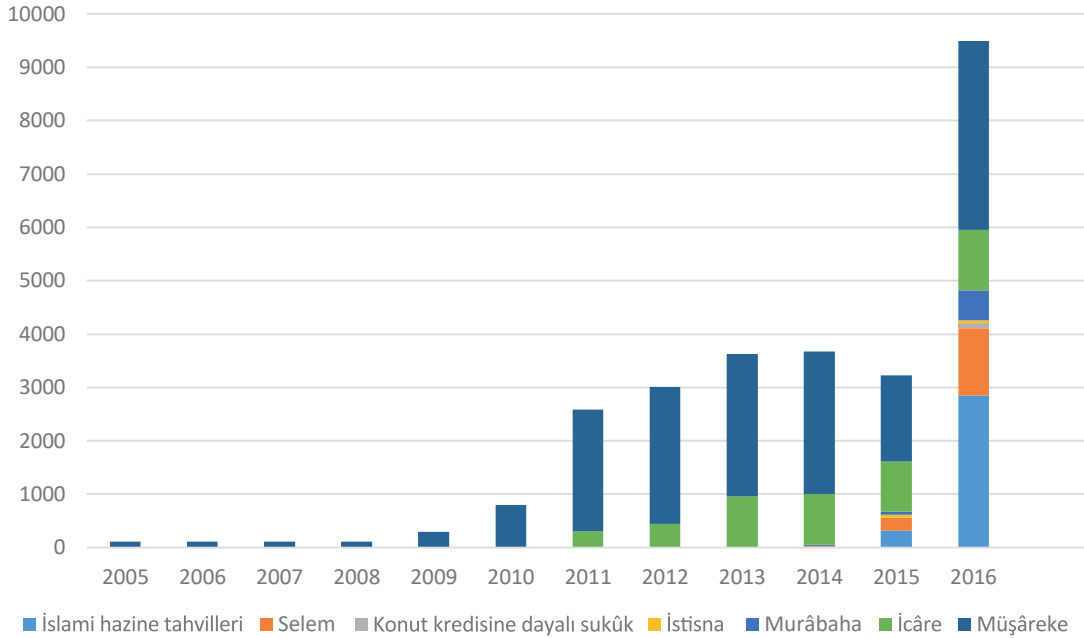
İstisna Sukûk: İran'da ilk olarak 2015'te çıktı. Novin Yatırım Bankası piyasa kurunda 45.8 milyon dolar toplamak için milli kalkınma Madencilik ve Endüstri Şirketi adına İran sermaye piyasasında ilk istisna sukûkuna iştirak etti. Eylül 2015'te 1979 İslam Devrimi'nden sonraki ilk hazine tahvilleri her bir tahvil için 33.16 dolar değer ve 5.5 aylık vade ile çıkarıldı. İcâre (kira) şeklinde ilk hükümet sukûk ihracı 2015'te, murâbaha sukûku ise 2016'da idi. Bu tahviller iki ila beş yıllık vadeli olup getiri/karları %20 şeklindedir. Planlama ve Bütçe Organizasyonu bütçe kaynakları yoluyla geri ödemeyi garanti eder. 2016'da Bank Maskan 86 milyon dolarlık konut kredisi destekli bir tahvil ihraç etmiştir. Bu, Tahvil ve Döviz Organizasyonu'nun ülkede düzenli borç araçları çıkarmada bir başka çabasını göstermiştir.

Tablo 4 İran sermaye piyasasını göstermektedir. Müşâreke sukûku için derin bir piyasa olsa da icâre, murâbaha, selem istisna ve konut kredisi destekli tahviller için bu piyasa çok küçüktür (IICM, 2016). Ancak müşâreke sukûku İran'da baskın sukûk türüdür.

Tablo 4.								
İhraç edilen mevcut sukûk türlerinin değeri								
	2005 - 2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İslami Hazine Senetleri	0	0	0	0	0	0	318	2484
Selem Sukûk	0	0	0	0	0	32	345	1259
MBS								98
İstisna Sukûk	0	0	0	0	0	0	54	54
Murâbaha Sukûk	0	0	0	0	12	20	63	561
İcâre Sukûk	0	0	303	449	665	959	936	1128
Müşâreke Sukûk	444	800	2285	2566	2156	2667	1610	3546

Kaynak: IICM (2016)

Şekil 13, 2005-2016 boyunca İran sermaye piyasasında artan sukûk ihraç eğilimini göstermektedir. Müşâreke sukûkunun değeri 3546 milyona ulaşmıştır.

Şekil 13. Sermaye piyasasında ihraç edilen toplam sukûk değeri.

Kaynak: IICM (2016)

2016'da katılım senetlerinde azami tahmini kar oranı yıllık %21 olarak belirlenmişti. İhraççı kuruluşların projelerin nihai karını hesaplama ve kar ödemesini senet sahiplerine göre düzenleme yükümlülüğü vardır. Senetlerin vadesinden önce bankalar tarafından geri alımına izin verilmemektedir. Ancak bu senetler bankalarda ve borsada ikincil piyasada işlem görebilir (IICM, 2016).

Tartışma

İran otuz yıldan uzun süredir faizsiz bankacılık uygulayarak önemli başarılar kazanmış ve bankacılık sistemini tamamen İslami ilkelere uyumlu hale getirmiştir. Ancak İslami bankacılığın ilerlemesi, ülkeyle ilgili bir takım özel durumlardan etkilenmektedir. Bu ilerlemenin her aşaması, yani millileşme, İslamileşme ve devlet hakimiyeti, devrimin ekonomik hedeflerini gerçekleştirirken bankacılık sisteminin kullanımında ciddi bir sıçrama olmuştur. Hükümet otoritelerinin İslamileşmeyi hızlandırma arzusuyla her bir aşama da hızlanmıştır. 1986'dan önce Merkez Bankası aslında kısmen bağımsız bir ekonomik kurumdu ve bankacılık sisteminin işleyişinde geniş kontrol sağlıyordu. Fakat üçüncü aşamada bankacılık sistemi hızla hükümetin geri kalanı ile bütünleşmiş ve merkez bankasının bağımsızlığı zayıflamıştır.

Yasal ve teorik açıdan İran'da İslami bankacılık iyi planlanmış olmasına ve ekonomik hedefler için etkili bir araç olmasına karşın pratikte sistemin etkinliği sorgulanabilir. İslami bankacılığın etkinliği İran'ın özel ekonomik, siyasi ve kurumsal öğelerine bağlıdır. Bankacılık sisteminin etkisizliğinin yükü reel sektöre yüklenmekte ve bunun neticesi de zayıf makroekonomik performans olmaktadır. Bu sonuç kısmen, İslami bankacılığın, İran'da bankacılık sisteminin geleceğini tehlikeye atan eksikleriyle açıklanabilir. Bu konular aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

Makroekonomik Performans

Devrimden sonraki ilk on yıla Irak savaşı ve hızla artan nüfus, dolayısıyla da ekonomide hükümetin rolünün giderek artması ve halkın gelirinde dramatik azalış damga vurmuştu (CBI, 2014). İran, BM'nin savaşı bitirme teklifini (BMGK Karar No 598) kabul etti, ancak savaşın maliyeti ve ağır sübvansiyonlar o dönemden geriye muazzam bir kamu borçlanması bıraktı.

İran savaş zamanlarının ekonomik daralmasından sonra (1989-1997) fiyat liberalizasyonu, döviz kuru birleşimi ve sanayinin özelleştirilmesini içeren, çeşitli düzeylerde önemli politik değişimler benimsedi. Kullanılmayan üretim kapasitesinden faydalanılan ilk birkaç yılda, kamu ve özel yatırımların artması aşağı yönlü ekonominin toparlanmasına yardım etti. Fakat baştaki mütevazı başarıya karşın biriken yabancı borçların vadesinin gelmesi, yeni ABD yaptırımları, düşen petrol fiyatları ve yüksek likidite büyüme oranından dolayı ekonomi yavaş yavaş stagflasyona sürüklendi (Salehi Esfahan ve Pesaran, 2009; Nili vd., 2009). Hatemi'nin başkanlığı (1997-2005) daha iyi yönetime odaklandı. Batı'yla gerilimin azalması ve petrol fiyatlarındaki kademeli artış sayesinde ekonomi istikrarlı bir şekilde genişledi. Kişi başı reel GSYİH 1,200 dolardan 3,800'e çıktı ve enflasyon %20'den %10'a düştü (CBI, 2014). Ahmadinejad'ın başkanlığı döneminde (2005-13) petrol geliri, İran'ın devrimden sonra kazandığı tüm petrol gelirinden fazlaydı. 2012'de dayatılan ve doğrudan İMB ve büyük bankaları hedef alan katı yaptırımlar finans sisteminin aşağı doğru gidişini hızlandırdı ve banka kırılganlığında artışlar görüldü (Zahedi ve Azadi, 2018). Kişi başı reel GSYİH büyümesi önceki döneme kıyasla en düşüktü (%2.5) ve enflasyon oranı %19.2 olarak gerçekleşti. 2013'te Ruhani görevi devraldığında petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte zaten yarıya düşmüş olan ham petrol ihracatı, İran'ın petrol ihracat gelirini yaptırım öncesi seviyesinin neredeyse çeyreğine düşürdü. Fakat Ocak 2016'da Ortak Kapsamlı Aksiyon Planı (JCPOA) uygulamasının ardından petrol ihracatındaki artışa bağlı olarak ekonomik büyüme arttı. Buna paralel olarak, daha iyi bir ekonomik beklenti ile birlikte yüksek faiz oranları, 2013'te %35 olan enflasyonu 2015'te yaklaşık %10'a düşürdü (Zahedi ve Azadi, 2018). 2018'de yapısal reform uygulanmaması ve yaptırımların geri gelmesi büyüme tablosunda çok olumsuz bir etki yaparak petrol sevkiyatlarının en azından günlük 2.5 milyon varil azalmasına neden oldu. Sonuç olarak reel GSYİH'da %3.9'luk bir ekonomik daralma oldu. 2019'da ise %6'luk bir düşüş beklenmekteydi (IMF, 2019a). Buna ilaveten reel faiz oranı ve döviz oranı da sırasıyla paranın dolaşım hızını ve ithal malların fiyatını değiştirerek enflasyonu etkiledi. İran'ın kişi başı reel GSYİH büyümesi 2018'de -%2.6, yıllık ortalama enflasyon %31.2 ve işsizlik oranı %13.9 olarak gerçekleşti (IMF, 2019a). Ayrıca 2017 sonundan itibaren İran riyalinin ABD dolarına karşı değerinde yaklaşık %70'lik bir düşüş oldu.

Bununla beraber yaptırımlar, zayıf makroekonomik performansın sadece bir kısmını açıklayıp geri kalanı iç faktörlerle izah edilebilir. İran'da reel sektör büyük oranda banka kredisine bağlıdır. Yani şirketlerin %90'ı dış finansmana bağlıdır (Mahmoudzadeh, Nili ve Nili, 2018). Bankaların finans piyasasındaki önemli rolünden dolayı bankacılık sistemindeki herhangi bir eksiklik doğrudan reel sektöre yansır. Geniş para arzındaki hızlı büyümeye karşın reel sektör sürekli olarak likidite ve nakit akışı sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yakın zamanda yapılan bir çalışma, Tahran Borsası'nda işlem gören şirketlerin %80'inin kredi sınırlamasıyla karşı karşıya olduğunu tahmin etmektedir (Mahmoudzadeh, Nili ve Nili, 2016). Sorunların sebebi mali tahakküm, İMB'nin kurumsal zayıflığı, yaygın yozlaşma ve genel olarak görevin kötüye kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Bankacılık Sisteminin İstikrarsızlığı

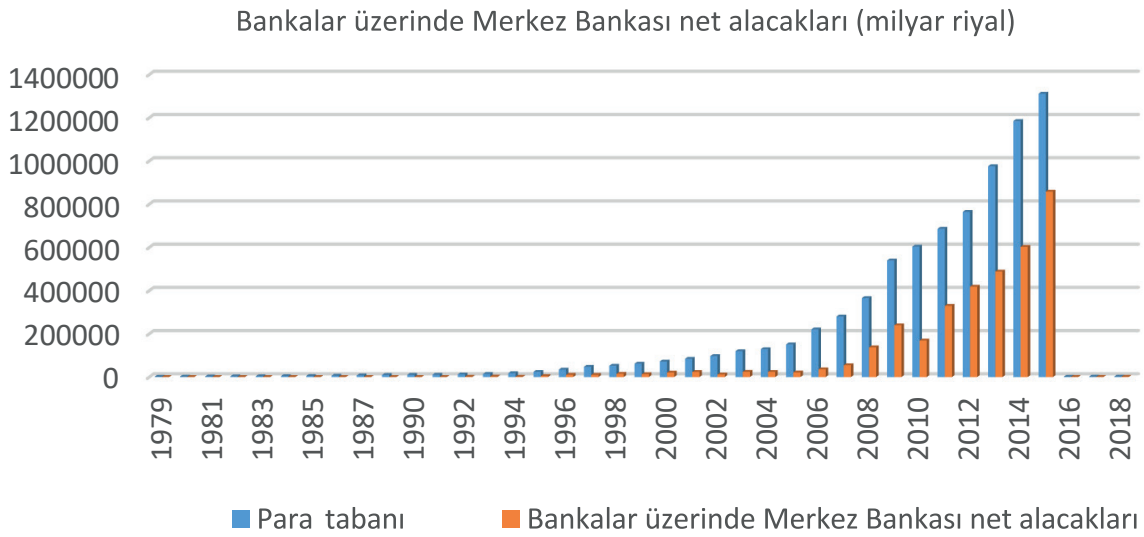
İran bankacılık sistemi, ülkenin finans sektörünü istikrarsız hale getiren hem iç hem dış birçok hayati sorundan muzdariptir. İran 1979'dan bu yana çok çeşitli dış yaptırımlara maruz kalmıştır, ancak belki de bunların en katısı 2012'de gerçekleşmiştir. Yaptırımların önemli bir boyutu, İran bankalarının küresel bankacılık sisteminden soyutlanmasına neden olan kısıtlamalardır. Bu da bilhassa ABD doları ile işlemlerin kontrol altına alınması ve yabancı bankalarla muhabir ilişkilerinin kısıtlanması şeklinde gerçekleşiyordu. Muhabir banka sayısı 2012'de 306 iken 2014'te sadece 4'e düşmüş ve Brüksel merkezli SWIFT¹ bankacılık platformuna erişim durdurulmuştu (IMF, 2016). Bu sınırlamalar, bankacılık maliyetlerini yükseltmiş, bankaların uluslararası ticaret finansmanından gelen gelirlerini azaltmış ve bazı finansal işlemleri regüle bankacılık sisteminin dışına itmiştir. Bankaların karları da yaptırımlar sonrası döviz kurunun keskin değer kaybından kaynaklanan enflasyonu düzeltmek için İMB'nin faiz oranlarını artırmasından yara almıştır. Bir yıllık mevduatlara kar oranları %17'den 24'e çıkarıldı (Keimasi, Rezaii, ve Ghaffarinejad, 2016). Bu yaptırımlar İran'ın petrol ihracatını düşürdü ve İran bankalarını küresel bankacılık sisteminden daha da koparan kısıtlamalar getirdi. Bu durum da İran'da bir para birimi krizi ve derin bir durgunluk yarattı.

2018'de yaptırımların yeniden başlaması ile ülkenin bankacılık sistemindeki sorunlar arttı. 2018 sonu itibarıyla SWIFT elektronik ödeme sistemi İran bankalarıyla bağlantıyı kesti. Tüm bu yaptırımlar İran bankacılık sisteminin daha fazla izolasyonuna neden oldu. Dış faktörlerin dışında İran bankacılık sistemi aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir: bir takım iç sorunlarla da yüz yüzedir:

Kamu Sektörü Hakimiyeti: Bankacılık sistemi karmaşık bir hissedar yapısına sahiptir. Çeşitli kamu ya da yarı kamu kurumları ve şirketlerle şeffaf olmayan bağlar ve zayıf iç kontroller söz konusudur. Bunlar, sistemin denetlenmesini oldukça güçleştirmekte ve sistemi kötü yönetim ve yozlaşmaya açık hale getirmektedir. İran'ın bankacılık krizinin kökenleri bankalar üzerindeki ağır devlet hakimiyeti ve kontrole dayanmaktadır.

Takipteki Krediler (TK): Krediler pek çok nedenle ödenememektedir. Bunlar arasında; ülkenin kırılğan makroekonomik koşulları; hükümetin yaygın olarak kamu girişimlerine borç vermesi ve dolayısıyla bunların banka kredilerine başvurmaması; kredilerin kamu teşebbüsleri ve belli ekonomik aktivitelere yöneltilmesi ve zayıf kurumsal yönetim ve muhasebe uygulamaları nedeniyle kredibilite değerlendirmedeki sıkıntılar yer almaktadır (CBI, 2018). Ahmedinejad yönetimi sırasındaki önemli bir politika değişikliği enerji fiyat reformu idi. Bu, kısmen nakit transfer sistemini ve de diğer yoksulluktan kurtarma programlarını finanse etmektedir. Kalanı da kısmen bankacılık sistemi yoluyla finanse edilmektedir. Dolayısıyla bankaların hükümet üzerindeki alacakları GSYİH'nın %1.7'sinden %7.8'e çıkmıştır. Hükümete ya da hükümetin sahip olduğu şirketlere doğrudan borç vermeden dolayı bankaların bilançolarındaki donmuş kıymetler arttı. Ağırlıklı olarak Merkez bankasından borç almak dışında seçenek kalmamıştı. Bu gelişmelerin sonucu olarak İran'ın finans sektörü büyük değişimlerle karşı karşıya kaldı. Batık kredilerin artmasına ve nakit akışı sağlayan varlıkların daralmasına bağlı olarak bilançolar bozuldu. 2013'te Ruhani göreve geldiğinde bankacılık sistemini büyük bir krizin eşiğine getirecek miktarda toksik varlık birikmişti (Nili ve Mahmoudzadeh, 2014). Sonuç olarak bilançolarındaki açıkları kapatmak isteyen bankalar yüksek faiz oranları sunarak daha fazla mevduat çekmek için yarışmaya başladı. Bilançonun pasif tarafında yüksek faiz oranları ödemek, bilançodaki dengesizlikleri artırdı. Yeni mevduat çekme yarışı bir fiyat savaşına ve saadet zin-

cirine neden oldu. Ayrıca yüksek faiz oranlarıyla reel sektörde borç alma maliyeti arttı ve ters seçim etkisiyle bu durum bankaların bilançolarında daha fazla baskıya neden oldu (Mahmoudzadeh, Nili ve Nili, 2016). Bu durum aşağı yönlü yüksek faiz oranı sarmalı ve batık kredilerde daha fazla artışla sonuçlandı. Şekil 14'e göre son on yılda İMB'nin bankalar üzerindeki alacakları yılda ortalama %13 artmış ve bu da para tabanı büyümesinin ana sebebi haline getirmiştir (Mahmoudzadeh, Nili ve Nili, 2016). IMF Haziran 2017'de takipteki kredileri %11.4 olarak tahmin etmektedir (IMF, 2018). IMF ayrıca bankaların likit olmayan varlıklarını içeren daha geniş bir takipteki kredi oranı da bildirmiş olup bu ikinci oran Haziran 2017'de %28 idi. Takipteki kredilere ayrılan karşılık, kısmen hissedarlara temettü ödeme baskısı nedeniyle düşük -yani Haziran 2017'de resmi TK'nın sadece %43.6'sı- olarak gerçekleşmiştir (IPRC, 2017/18, 2018; IMF, 2018; Mazarei, 2019). Resmi olarak on banka kredisinden en az biri ödenmemiştir (IPRC, 2018).

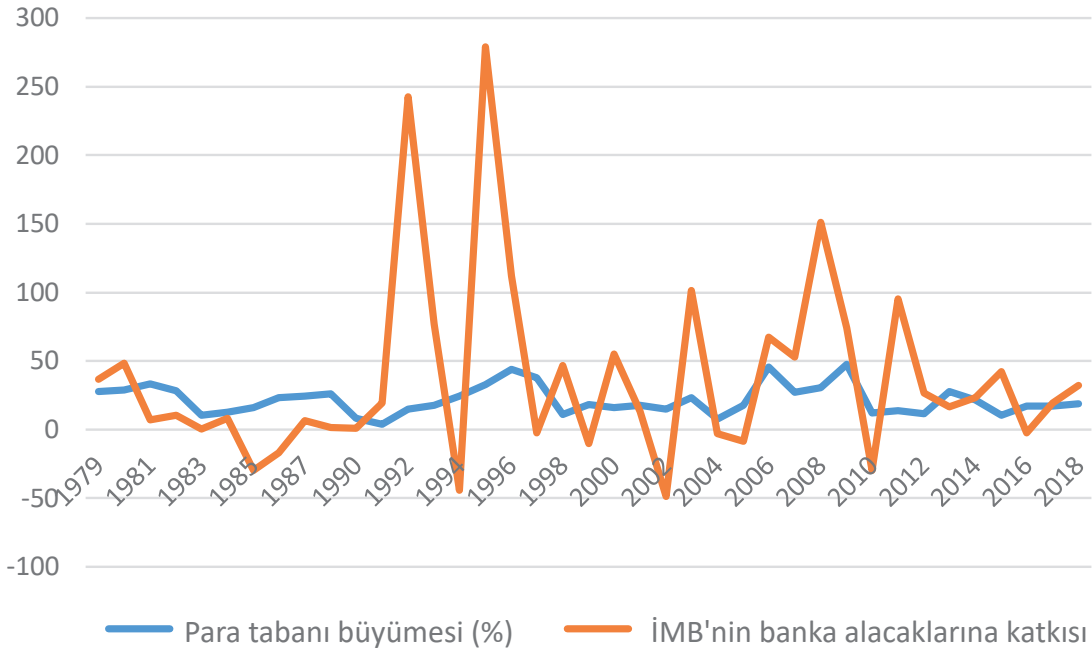
Şekil 14. İran Merkez Bankasının bankalar üzerindeki net alacakları, 1980–2017.

Kaynak: IMF (2019b), Mazarei (2019)

Sağlıksız Finansal Sağlık Göstergeleri (FSG): İran bankalarının temel FSG'si 2005 ve 2017 arasında değişmiştir. Gelir getirmeyen varlıkların birikmesi (takipteki krediler ve hükümetten alacaklar), merkez bankasına olan borcun yığılması, bankaların zarara dayanma kapasitesinde düşüş (Sermaye yeterlilik oranı) ve düşük karlılık (aktif karlılığı) açısından bankacılık sektöründe belirgin bir bozulma yaşanmıştır. Bankaların İMB'ye olan borcu (toplam kredilerin %9.2'si) zorunlu rezervlerine yaklaşmaktadır (toplam kredilerin %11.6'sı). Yüksek likidite büyüme oranı (M2) zorunlu sermayede buna karşılık gelen bir büyüme olmaksızın banka büyüklüğünde genişlemeye yol açmış, dolayısıyla da tüm bankacılık sisteminde sermaye yeterlilik oranı %4.9'dan aşağıya düşmüştür. Bu oran, minimum sermaye yeterlilik oranı seviyesinin %8 ve %10 olmasını tavsiye eden Basel I ve Basel II'nin çok altındadır (IMF, 2018). Bu sorun yüksek TK tutarları, yüksek fon maliyeti ve yüksek operasyon masraflarından dolayı yıllardır süregelen zayıf karlılıktan kaynaklanmıştır.

Karanlık Bankacılık Sistemi: Denetlenmeyen finans kurumları, denetlenen bankaların ödediği azami faiz oranlarından oldukça yüksek faiz oranı sunarak mevduatlar için kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir. Denetim ve yeterli iç kontrol olmayınca bu kurumlardan bazıları güçlüklerle karşılaşmış (2017’de ikisinin batması dahil) ve bu durum İMB’nin mevduat sahiplerini kurtarmasını veya bu bankalardan birçoğunu ya birleştirip ya da kapatmasını gerektirmiştir (IMF, 2018).

Kurtarılan Bankalar: Bankalar yüksek TK oranları, likit olmayan gayri menkul ve özkaynak tutmaları ve yaptırımlardan kaynaklanan yurtdışı muhabir banka ve ticaret finansmanı eksikliği sebebiyle kronik likidite sorunlarıyla yüz yüzedir. Şekil 15’te görüleceği gibi, İMB büyük likidite takviyeleri sağlamak suretiyle uzun yıllardır bankaları aktif olarak kurtarmaktadır. İMB’nin yüksek faiz oranlarıyla (%34), fakat teminat olmaksızın acil likidite açması yoluyla bankalara kaynak aktarma isteği onu borç almada ilk başvurulacak kuruma dönüştürmüştür ve parasal koşullardaki kontrolünü sarsmıştır. Para politikası gittikçe özel bankalar başta olmak üzere bankaların likidite ihtiyaçlarıyla yönetilir olmuştur. Özel bankalar en yüksek ortalama TK oranına (yaklaşık %13) sahiptir. Bu durum, riskli projeleri olan zayıf borçluların özel bankalardan borç almasıyla açıklanabilir (Nili ve Mahmoudzadeh, 2014). İMB’nin yukarıda bahsedilen meselelere tepkisi bankalararası piyasada daha aktif bir rol oynama, zarar eden bankalarda temettü dağıtımını yasaklama ve Kara Para Aklama ile mücadelede daha fazla şeffaflık ve mevzuatı teşvik etme çabalarıyla sınırlı kalmıştır.

Şekil 15. İran Merkez Bankası'nın bankalara likidite yardımı.

Kaynak: IMF (2019b), Mazarei (2019)

Etkisiz Para Politikası

İran'da para politikası performansına bakıldığında, birçok doğrudan (kar oranlarını yönetme ve kredi

tavanı koyma gibi) ve dolaylı araç (gerekli rezerv ve katılım senedi ihracı gibi) kullanılmasına rağmen, yasal olarak onaylı araçların hiçbirisi etkili kullanılmadığı için Merkez Bankası'nın ne enflasyonu aşağı çekmede ne de para biriminin değerini korumada başarılı olduğu görülecektir. İran son otuz yılda sürekli olarak yüksek (ortalama %20) ve değişken (%9) enflasyona şahit olmuştur. Ayrıca 1989'dan bu yana riyal yıllık ortalama %18 değer kaybetmiştir. Değersizleşme hem sürüklenme (2002-2010) hem de kriz (2012 ve 2018) şeklinde gerçekleşmiştir. Krizler muhtemelen spekülasyon saldırılarına bağlı olabilir. Yıllar boyunca İran'ın yasal döviz rejimi dalgalı yönetilirken fiili politika sabit bir döviz kuru (2002-2010) ve bileşik para birimine bağlanan yumuşak sabitleme (sürüklenme benzeri uygulama) (2010'dan günümüze) olmuştur. İran'ın döviz kuru politikasında önemli bir özellik de ithalatta çoklu döviz oranı uygulamaları ve çeşitli türde kısıtlayıcı önlemler şeklindedir. Son yıllardaki çoklu döviz oranı rejimleri sadece İran'ın nadir kaynaklarının yetersiz dağılımıyla sonuçlanmamış aynı zamanda rant peşindeki güçlü grupların büyümesine ve yozlaşmanın artmasına da zemin hazırlamıştır. Etkisiz para politikasının arkasındaki nedenler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

1. İran petrol ihraç eden bir ülke olduğu için para politikası mali tahakküm altındadır. Diğer bir ifadeyle merkez bankası bağımsız değildir. Petrol ve gaz gelirlerinin dalgalı yapısı ve hükümetin aldığı yetersiz tedbirlerden dolayı net yabancı kaynaklar oldukça değişken ve hükümetin merkez bankasına olan borçları çok fazladır.
2. İran'da mevcut para politikası araçları sınırlı olduğundan otoriteler para tabanını döviz politikaları gibi tamamlayıcı yaklaşımlarla kontrol etmeye çalıştılar. Döviz kuru temel nominal dayanak noktası olup likidite yönetimi ve sistemik likidite üzerindeki denetim, para politikasının etkinliğinde ve döviz kurunun sürdürülebilirliğinde kilit roledir (El Hamiani Khatat, 2016).
3. Merkez bankası performansında bir başka önemli faktör bağımsızlık, şeffaflık ve sorumluluğun olmaması ve kalitesiz yönetimdir. Dolayısıyla mali tahakküm, İMB'nin elinde yeterli para araçlarının olmaması, mevcut araçların etkin kullanılmaması ve de kontrol edilemeyen dış faktörler İran'ın para politikasının iyi sonuç vermemesinin sebeplerindendir.

İslami Bankacılığın Eksikleri

İran otuz yılı aşkındır tecrübe ettiği faizsiz bankacılık sayesinde mevduat çekme ve bunları reel sektöre aktarmada önemli başarılar elde etmiştir. Ancak bir takım eksiklikler de göze çarpmaktadır.

1. İslami finans yapan bankaların hem enflasyon oranından düşük kredi sunma hem de karlı kalma gibi resmi olarak teşvik edilen fikirleri karşılaması beklenemez. İslami bankacılık ve finansın hem toplumsal fayda kaynağı olarak görülüp hem de bankacılık sektörünün menfaatine hizmet etmesi beklenemez. İran'da politikacıların söylemleri, bankaları yoksullar için devletten destek alan kredi sağlayıcılara dönüştürme isteğini ifade etmektedir (Sadeghi Shahdani, 2007). Bankalardan makul beklenti, politikacıların etkisinde kalmadan merkez bankasının belirlediği gerçek bir İslami politika programını takip etmeleridir. Örneğin, geciken borç ödemeleri, İran bankacılık sisteminde, fıkha uygun ekonomik bir çözümün henüz bulunmadığı bir sorundur. Geri ödemedeki gecikmeler için ceza koymanın meşru yolu İslam Devrimi'nden bugüne tartışma konusu olmuştur.
2. İslami bankacılık hakkında kamu bilincinin olmaması: Her tür sabit kar, bir tür faiz olarak görülür. Sektöre dışarıdan bakıldığında bu tür hayati bir bilginin bile eksik olduğu ve fon transferlerinin sadece birkaç sözleşme imzalamaya dayandığı görülecektir.

3. Muhasebe ve teftiş standartlarının olmayışı: İran'da faizsiz bankacılığın doğru uygulanması için konvansiyonel muhasebe standartlarının gözden geçirilmesi gerekir. Böylelikle İslami bankaların gereklilikleriyle uyum sağlanabilir. Mesela İran bankalarındaki birçok mevduata karz sözleşmeleri uygulanmakta ve bunların ana parası ve faizi kayıtlarda sermaye maliyeti olarak geçmektedir. Ayrıca borç verenler aslında kar elde ettiği halde önceden anlaşılmış dönemin sonunda zarar ilan edebilirler. Mali sorumluluğun olmadığı böyle bir sistemle ilgili hazır çözümler yoktur. Bazı sözleşmeler düzmedir. Kağıt üstünde göründükleri hal ile aslında uygulandıkları hal arasında önemli farklar vardır. Faizsiz bankacılığın yasal yönleri bir şekilde fiili yönlerinden farklıdır. Denetim sistemlerinde de aynı standart eksikliği vardır. Bu eksikliği gidermek için diğer İslami banka ve kurumların tecrübelerinden faydalanmak gerekir (Nili, 2014).
4. Yasal sistem cari hesap ile karz-ı hasen arasında fark gözetmez. Bu yüzden tüm cari hesaplar ve bazı tasarruf hesapları, niyet ve fedakarlık gerektiren bir hayır işi olan karz-ı hasene dayalı olarak tanımlanmaktadır. Faiz ödensin ya da ödenmesin, ödül kazanmak ya da finansal hizmetlere erişim amacıyla hesap açmak karz-ı hasen sayılmaz (Nili, 2014).
5. 1983'den bu yana İran bankalarının operasyonları yasal olarak, sabit faizli mevduat ve kredileri yasaklayıp özkaynağa dayalı kar zarar paylaşımı anlaşmalarını benimseyen İslami finans ilkeleri çerçevesinde düzenlenmiştir. Teoride İslami finans risk paylaşımı yapısı sayesinde borcun özsermayeye oranını azalttığı ve bankalar ve müşteriler tarafından daha iyi risk yönetimini teşvik ettiği için krize daha az yatkın olması gerekir (El-Gamal, 2006; Kammer. vd. 2015; Mazarei, 2019). Fakat pratikte İran'daki bankalar konvansiyonel bankalara çok benzer bir şekilde işlem yapmaktadır. Mevduat/kar paylaşımından gelen getiriyle ilgisi olmayan sabit faiz oranlarıyla kredi ve mevduatlara konvansiyonel bankalar gibi yaklaşmaktadır. İMB, kredi dağılım ilkeleri ve azami mevduat ve kredi oranları koymaktadır, fakat bankalar her zaman faiz oranı tavanına bağlı kalmamaktadır. Aslında İMB makroekonomik baskılara bağlı olarak izin verilen azami faiz oranlarını sık sık değiştirmiştir (faiz oranları 2012'den sonra aniden yükselmiş ama 2018'de yaptırımların yeniden gelmesiyle birlikte değişmeden kalmıştır). Bankalar konvansiyonel bankalara benzer işlem yapsa da İslami finans sistemi, devlet borçlanma piyasasının gelişmesini engellemiş ve İMB'nin para politikası uygulaması için gerekli araçları sınırlamıştır. Buna ilaveten bankaların mali yıl sonunda gerçek karlar tahakkuk etmeden önce hesaba mahsuben aylık kar ödeme yetkisi vardır. Bu hesaba mahsuben oranlar, bankalar arasında rekabet aracı olarak kötüye kullanılmaktadır. Merkez Bankası müdahale etse ve oranları belirlese de bankalar bazen denetimlerde boşluk bulmaktadır.
6. Merkez Bankası şeriat danışma kurulu, İran bankalarının şeriata uygunluğunu denetleyen tek yapıdır. Sonuç olarak bazı bankacılık faaliyetleri, bunlarla ilgili sözleşmeler denetlenmediği için şeriat ilkelerine uymamaktadır. Bankaların bizzat adım atıp bu amaç için önlem alması gerekir. Sadece fıkha dayanan İran faizsiz bankacılık sistemindeki büyük sorunlardan biri denetim, ilke, yönerge ve sözleşmelerde fıkha baskınlığıdır. Şeriatla ilgili meseleleri çözmek için sadece fıkha başvuran bu yaklaşım İslam iktisadı ve finansının hedef, ilke ve temellerine gözlerini kapamaktadır (Nili ve Mahmoudzadeh, 2014).
7. İran bankacılık sistemi dünyadaki İslami bankalarla yapıcı işbirliği kurmada şu ana kadar başarısız olmuştur. İslami bankacılığı standartlaştırmak sadece İslami bankaların etkin çalıştırmasına değil aynı zamanda ekonomik ve finansal krizlerle karşı karşıya olan İslam dünyasının birbirini

desteklemesi için dini birlik içinde olmasına da yardım edebilir. Bilimsel ve idari alanlarda daha derin ve geniş işbirliği hayati öneme sahiptir.

Sonuç

İran yasal olarak tüm bankacılık faaliyetlerini kabul gören İslami ilkelere uyumlu hale getirmiştir. İslami bankaları para politikası yapısı içine almak, hem İslami finansın temel ilkeleriyle uyum ihtiyacından dolayı hem de finansal sistem ve para politikası yapılarının heterojenliğine bağlı olarak karmaşık bir görevdir. Para politikasını uygularken, sık finans piyasaları, sabitleştirilmiş döviz kuru rejimleri, mali baskı, faiz oranı kontrolleri ve ihtisas kredisi gibi pek çok zorlukla karşılaşmaktadır. Ayrıca İran para politikasının kötü sonuçlarının kökeninde İMB'nin elinde yeterli parasal araçların olmaması, eldeki araçların etkin kullanılamaması, kalitesiz yönetim, bağımlılık, şeffaf ve hesap verilebilir olmama ve kontrol edilemeyen dış faktörler, en önemlisi de İran'a karşı katı ve haksız yaptırımlar vardır. İran bankacılık sistemi İslam iktisadı hedeflerini gerçekleştirmede etkili bir araç olarak görülse de sektörü iç ve dış şoklara karşı kırılgan hale getiren bir takım eksikleri vardır. Ayrıca reel sektör büyümesi de sektöre uğramaktadır. Bankacılık sisteminin iç ve dış şoklara karşı kırılganlığını azaltmak ve sistemi reel sektörün finansal ihtiyaçlarını karşılamada daha etkin hale getirmek için hem bankalar seviyesinde hem de makro düzeyde büyük reformlara ciddi ihtiyaç vardır.

Banka düzeyinde, İslami bankalar için etkili likidite yönetimi, şeriata uygun ve yerel, bankalararası devlet sukûk piyasalarının ve döviz oranı sürdürülebilirliğinin düzenli gelişmesine dayalı olarak tasarlanmalıdır. Bu piyasalar koordinasyonsuz ve Merkez Bankası'na ve mali otoriteye bağımlılık olmadan gelişemez ve bunların gelişimini kolaylaştırmak için düzenleyici değişimlere ihtiyaç vardır. Yerli devlet sukûk piyasalarının önemi sadece İslami para politikası uygulaması için gerekli olmayıp, İslami bankaların karlılığı ve ayakta kalabilmesi de bu piyasaların gelişmesinde merkez bankasının daha proaktif rolünü gerektirir. Ayrıca bankacılık sisteminde modern bankacılıktaki yeniliklerle uyumlu yeni ürün ve araçların kullanılması gerekir.

Makro seviyede, makroekonomik ve finansal istikrar İran'da etkili bir İslami bankacılık sisteminin inşasında kritiktir. Etkili kurumsal yönetim, daha fazla şeffaflık, hesap verilebilirlik ve ilgili uluslararası, bölgesel ve ulusal kurumlarla daha iyi etkileşim ve de politik ve ekonomik istikrar olduğunda İran'ın İslami bankacılığı kesinlikle kendi halkının ve de bütün dünyanın faydasına olacaktır.

Bir Bakışta İran²

İKAM Ülke Raporları

Resmi Adı:	İran (resmi olarak İran İslam Cumhuriyeti)
Başkenti	Tahran
Coğrafi Konumu	Güneybatı Asya'da yer almaktadır. Kuzey sınırı: Ermenistan, Azerbaycan ve Türkmenistan. Batı sınırı: Türkiye ve Irak. Doğu sınırı: Afganistan ve Pakistan. Güney sınırı: Basra Körfezi ve Umman Denizi.
Yüzölçümü (1000 km2)	1,745.2
Dili:	Farsça (Farsi)
Dini:	99.4 % Müslüman, 90–95% Şii, kalanı 0.6% İslam dışı, Zerdüş, Yahudi ve Hristiyan.
Resmi para birimi	1 tümen (süper birim) = 10 İran riyalı (IRR)
Toplam nüfus ³	81.16 milyon
Nüfus artışı (yıllık %)	1.4
Umulan yaşam süresi (yıl)	76
Net göç (bin)	-275
İnsani Kalkınma Endeksi ⁴	0.798 high (2017) (60th)
Doğurganlık oranı (kadın başı doğum)	2.1
İran'ın ekonomik özgürlük puanı ⁵	51.1, özgürlükte 155. (2019)
İş görme kolaylığı endeksi ⁶	128. (2019)
Toplam okur yazarlık oranı (6 yaş üstü) ⁷	87.6 (2016)
Gini Katsayısı	0.40 (2016)
Günlük \$1.90'da yoksul kişi sayısı (2011 satın alma gücü paritesi) (nüfus %)	.3

Notlar

- 1 SWIFT Dünya Bankalararası Finansal Telekomünikasyon Derneği'nin kısaltmasıdır.
- 2 Kaynaklar, İran İstatistik Merkezi ve İran İslam Cumhuriyeti Merkez Bankası verileridir.
- 3 Sources include World Bank data and Eurostat.
- 4 Data obtained from www.hdi.undp.org.
- 5 Data obtained from <https://freedomhouse.org>
- 6 Data obtained from www.doingbusiness.org
- 7 Statistical Center of Iran

Şekil Listesi

Şekil 1. Banka dışı kurumların aktif değeri

Şekil 2. Bankalar ve kredi kurumları tarafından (İslami sözleşmeler yoluyla) sunulan olanakların yüzdesi

Şekil 3. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan karz-ı hasen tutarı

Şekil 4. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sivil ortaklık şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 5. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre yasal ortaklık şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 6. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre doğrudan yatırım şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 7. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre forward işlem şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 8. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre cuale şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 9. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre murâbaha (borç alımı) şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 10. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre taksitli satış şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 11. Bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre kira satın alımı şeklinde sunulan mevcut olanaklar

Şekil 12. Banka dışı kurumlar tarafından sunulan mevcut olanaklar

Şekil 13: Sermaye piyasasında ihraç edilen müşâreke sukûku

Şekil 14. İran Merkez Bankası'nın bankalardan alacakları, 1980–2017

Şekil 15. İran Merkez Bankası'nın bankalara likidite yardımı

Tablo Listesi

Tablo 1. Beş Yıllık Kalkınma Planları boyunca bankacılık sistemi tarafından kamu dışı sektöre sunulan olanakların payı

Tablo 2. Kısa vadeli, özel, bir yıllık ve iki yıllık yatırım projeleri için kar oranları ya da beklenen getiri oranı

Tablo 3. Sektör bazında olanakların beklenen getiri oranı (%)

Tablo 4. Tür olarak ihraç edilen sukûk değeri

Kısaltmalar

ACO	Auqaf and Charity Organization
EHK	Evkaf ve Hayır Kurumu
CAR	Capital Adequacy Ratio
SYO	Sermaye Yeterlilik Oranı
CBI	Central Bank of Iran
İMB	İran Merkez Bankası
CPI	Consumer Price Index
TÜFE	Tüketici Fiyat Endeksi
FSI	Financial Soundness Indicators
FSG	Finansal Sağlamlık Göstergeleri
FYDP	Five-Year Development Plan
BYKP	Beş Yıllık Kalkınma Planı
GDP	Gross Domestic Product
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	International Monetary Fund
IMF	Uluslararası Para Fonu
JCPOA	Joint Comprehensive Plan of Action (Ortak Kapsamlı Aksiyon Planı)
Mmbbl/d	Million barrels per day Gmv Günlük milyon varil
M1	Narrow Money Supply (sum of currency and demand deposits)
M1	Dar Para Arzı (nakit ve vadesiz mevduatların toplamı)
M2	Liquidity (sum of currency, demand deposits, and time deposits)
M2	Likidite (nakit, vadeli ve vadesiz mevduatların toplamı)
MB	Monetary Base (high-powered money)
MB	Para Tabanı (yüksek güçlü para)
NPLs	Non-performing Loans (Takipteki Krediler)
ODA	Open deposit account
ODA	Vadeli Hesap Açma
PLS	Profit and Loss Sharing
KZP	Kar Zarar Paylaşımı
RFBA	Riba Free Banking Act
FBA	Faizsiz Bankacılık Anlaşması
ROA	Return on Assets (Aktif Karlılığı)
RRR	Reserve Requirement Ratio
RGO	Rezerv Zorunluluk Oranı
SWIFT	Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications (Dünya Bankalararası Finansal Telekomünikasyon Derneği)

Kaynakça

- Ashraf, Husain, Alizadeh Giashi, Ali. (2011). Islamic Banking in Iran - Progress and challenges, *Kuwait Chapter of Arabian Journal of Business and Management Review* Vol. 1, No.2,31
- Auqaf and Charity Organization, (2002). *Report on developments in Waqf and charity affairs during the last 20 years*, Auqaf & Charity Organization, Public Relations Office, <http://www.razemandegari.com>.
- Astan Quds Razavi, (2013). "A 33 Years Performance Report". Vol. 1, the Central Official Complex, Mashhad, Iran
- Banks Nationalization Act, 1979, accessible at Parliament Research Center (rc.majlis.ir).
- Law for the Administration of Banks, 1979, accessible at Parliament Research Center (rc.majlis.ir).
- Behdad, Sohrab. "The Political Economy of Islamic Planning in Iran." In *Post-Revolutionary Iran*, edited by Hooshang Amirahmadi and Manouchehr Parvin. Boulder, Colo.: Westview Press, Inc., 1988.
- Cakir, S, Pinat, M, El Vivian, M, Atashbar, T. (2018). *IMF Country Report of Iran*.
- CBI (1978). *Annual Report*. Central Bank of Iran.
- CBI (1980). *Annual Report*. Central Bank of Iran.
- CBI (1983). *Law for Usury (Interest) Free Banking*. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran. Şurdan alındı: www.cbi.ir/simplelist/1457.aspx
- CBI (1984). *Analysis of post-revolutionary economic change*. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran.
- CBI (1997). *Law for the Issuance of Participation Papers*. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran. Şurdan alındı: www.cbi.ir/page/2560.aspx
- CBI (2014). *Monetary Policy Instruments in Iran*. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran. Şurdan alındı: <http://www.cbi.ir/page/1465.aspx>.
- CBI (2018). *Economic Report and Balance Sheet for 2016/17*. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran.
- Cizakca, M. (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. Istanbul: Bogazici University.
- Curzon, George N. (1892). *Persia and the Persian Question*, 2 vols. London.
- DBFM, şurdan alındı: <https://www.dcbf.ae/>
- Dehghan Nejad, Omid. (2010). A Note on the Post-Revolution Iranian Economy and the Banking Sector. *Middle Eastern Finance and Economics*, Issue 6.
- El-Gamal, Mahmoud. (2006). *Islamic Finance, Law, Economics, and Practice*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- El Hamiani Khatat, Mariam (2016). *Monetary Policy in the Presence of Islamic Banking*, IMF Working Paper, WP/16/72
- Fars Province, (2011). *Annual Statistical Report*. Shiraz.
- Ghabezi, Roohalahe, (2012). *Financial Evaluation of National Iranian Oil Company / Investment in the South Pars (PDF)*. Research Institute of Petroleum Industry, Tehran, Iran. 45: 76–84. Archived from the original (PDF) on November 30, 2012.
- Global Islamic Finance Report (2017). *Leadership in Islamic Finance*. Islamic Bankers Association
- Guillaume, D., & Sensenbrenner, G. (2011). *Staff Report for the 2011 Article IV Consultation: Selected Issues*. International Monetary Fund.
- Hassani, M. (2010). Islamic Banking and Monetary policy: Experience of Iran. *International Review of Business Research Papers*, 6(4), Melbourne: Australia.
- Idem, A. (1982) *The Role of Financial Intermediaries in Economic Development: The Case of Iran, 1888-1978*, Doctoral dissertation, George Washington University.
- IICM (2016), *Musharakah Sukuk in Iran*, Securities & Exchange Organization (SEO), Vol. 8 - No. 1 / January - June 2016
- IMF (2011a). *Islamic Republic of Iran: Selected Issues Paper* (Country Report No. 11/242). Washington: International Monetary Fund.
- IMF (2011b). *Staff Report for the 2011 Article IV Consultation*. Washington: International Monetary Fund.
- IMF (2016). *The Islamic Republic of Iran—Staff Report for the 2016 Article IV Consultation*. Washington: International Monetary Fund.

- IMF (2018). *The Islamic Republic of Iran—Staff Report for the 2018 Article IV Consultation*. Washington: International Monetary Fund.
- IMF (2019a). *Regional Economic Outlook Update, Middle East, North Africa, and Pakistan (Statistical Appendix)*. Washington: International Monetary Fund.
- IMF (2019b). *World Economic Outlook*. Washington: International Monetary Fund.
- Iran's banking system, <http://www.cbi.ir>.
- Islamic Council (2009). *The Law of Development of New Financial Instruments and Institutions*.
- IPRC (2017/18). *The Iranian Economy in 2016/17 (in Persian)*. Tehran: Islamic Parliament Research Center of the Islamic Republic of Iran.
- IPRC (2018). *Assessment of the Performance of the Central Bank Regarding the Organization of Unlicensed Credit Institutions (in Persian)*. Tehran: Islamic Parliament Research Center of the Islamic Republic of Iran.
- Iqbal, Z. & Mirakhor, A. (1987). *Islamic Banking*. International Monetary Fund.
- Issawi, C. (1972). The Economic History of Iran: 1800-1914, Center for Middle Eastern Studies. *American Political Science Review*, 66(4), 1383-1384.
- Kabesee, O. (1975). *Ahkam al Waqf, Moasseseh al Nashr lel Idarah alAuqaf*. Baghdad.
- Kammer, A., Norat, M., Pinon, M., Prasad, A., Towe, C., & Zeidan, Z. (2015). *Islamic Finance: Opportunities, Challenges, and Policy Options* (IMF Staff Discussion Note No. 15/05). Washington: International Monetary Fund.
- Karwowski, Jacek (2015) Monetary Policy in Selected Islamic Countries: Added Value or Mimicry? *International Journal of Research in Business Studies and Management* V2, I3, March 2015
- Keimasi, Rezaii, & Ghaffarinejad. (2016). Effects of Sanctions of the. Iranian Banking System on Profitability. *Journal of Money and Economy*, 12(4), 369-388.
- Khan, M. S. & Mirakhor, A. (1990). Islamic Banking: Experiences in the Islamic Republic of Iran and in Pakistan. *Economic Development and Cultural Change*, 38(2), 353-375.
- Komeijani, A (2010), Performance of Monetary Policy under the Interest-Free Banking Law in Iran, (1972-2010), presented in International Conference on Experiences of the Monetary Policy in Islamic Countries: Policy Dialogues. Money and Banking Research Institute and Islamic Research and Training Institute of the IDB, 2011, Tehran, Iran
- Mahmoudzadeh, A., Nili, M., & Nili, F. (2016). *Evaluation of the Performance and Perspective of the Financial Markets in Iran*. Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of Iran (in Farsi).
- Mahmoudzadeh, A, Nili, M & Nili, F (2018). Real Effects of Working Capital Shocks: Theory and Evidence from Micro Data. *The Quarterly Review of Economics and Finance*.
- Mazarei, A. (2019). *Iran Has a Slow Motion Banking Crisis*. Peterson Institute for International Economics.
- Mirakhor, A. & Zaidi, I. (1988). *Stabilization and Growth in An Open Islamic Economy* (IMF Working Paper Vol. 22, No. 88), (pp. 1-37). International Monetary Fund.
- Musavian, A. et al., (2009). *Tarrahi Auraq Waqf Designing Waqf Certificates, Do Faslname Motaleat Eqtesad Islamic*.
- Nili, M., Dargahi, H., Kordbacheh, H., & Nili, F. (2009). *Government and Economic Growth in Iran*. Nashre Ney (in Farsi).
- Nili, F. (2014), *Islamic Finance Handbook, Iran Islamic Banking and Finance*, Ch. 13. Wiley Finance Series.
- Nili, F., & Mahmoudzadeh, A. (2014). *Banks' Noncurrent Claims and Toxic Assets* (in Persian). Tehran: Money and Banking Research Institute. OPEC (2019).Iran facts and figures". OPEC. Retrieved July 28, 2019.
- Parveen, T, Zadeh, E. L., & Muzakkir, S. A. (2015). Evolution of Islamic Banking in IRAN: Prospects and Problems. *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 17(9), 61-66.
- Razzaghi, A. (1988). *Eghtedad-e Iran (The Iranian Economy)*.Tehran: Nashre Ney.
- Sadeghi Shahdani, M. (2007). Islamic Banking In Iran From Theory To Practice. In *Proceedings of the 2nd Islamic Conference 2007 (iECONS2007)*. Faculty of Economics and Muamalat, Islamic Science University of Malaysia.
- Sadr, S. K. and Sourì, H., (2010). The Role of Management of Commercial Waqf Properties on Their Corresponding Generated Revenues. *Iranian Economic Review*, 14(25), 20-31. .
- Salehi Esfahan, H., & Pesaran, M. H. (2009). The Iranian Economy in the Twentieth Century: A Global Perspective. *Iranian Studies*, 42.

İran'da İslami Bankacılık ve Finansın Geçmişine Bir Bakış

- Sorush, A. (2013). *Waqf Certificates*. Tehran: Towe'eh Mondegar.
- Thiagaraja, S., Morgan, A., & Tebbutt, A. (2014). *The Islamic Finance Handbook*. John Wiley & Sons Singapore Pte. Ltd.
- Valadkhani, Abbas (2001): An Analysis of Iran's Third Five-Year Development Plan in the Post-Revolution Era (2000-2005). *Journal of Iranian Research and Analysis*, Vol. 17, No. 2 (2001): pp. 1-21."
- Valibeigi, M. (1993). Islamic Economics and Economic Policy Formation in Post-Revolutionary Iran: A Critique. *Journal of Economic Issues*, XXVII(3).
- Wilson, R. (2011). *Approaches to Islamic Banking in the Gulf*. Dubai: Gulf Research Center.
- Zahedi, R., & Azadi, P. (2018). *Central Banking in Iran* (Stanford Iran 2040 Project Working Paper No. 5). Stanford University.

ikam

İSLAM İKTİSADİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

📍 Halk cad. Türbe Kapısı sok. No:13 Üsküdar İstanbul

🌐 ikam.org.tr @ bilgi@ikam.org.tr [f ikamorgtr](https://www.facebook.com/ikamorgtr) [t ikamorgtr](https://twitter.com/ikamorgtr)